

Jelige: LBEM-319

Mit tudnak a prosezeminaristák korai nyelvemlékeinkről?

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés.....	3
2. Hipotézisek.....	5
3. A kérdőívre kapott válaszok elemzése	9
3.1. A nyelvemlék fogalmáról alkotott elképzelések	9
3.2. A nyelvemlékekkel kapcsolatos tanulmányok	14
3.3. Isa	18
3.4. Házoá.....	22
3.5. Valék siralm tudatlan.....	27
3.6. Figura etymologica.....	32
3.7. A Halotti beszéd és az Ómagyar Mária-siralom részleteinek felismerése	34
4. Összegzés, továbbvezető gondolatok	35
Felhasznált irodalom	37
Kérdőív	39

1. Bevezetés

Érdemes felhívni a figyelmet a nyelvtörténetnek az oktatásban és a művelődésben betöltött fontos szerepére. Ezzel a célkitűzéssel indult nemrégiben egy alkalmazott nyelvtörténeti szakmai csoport, amely a nyelvtörténet tanításának céljaival, módszereivel és eredményeivel kíván foglalkozni. A nyelvtörténet ugyanis nem arra való, hogy a kerettantervek által biztosított óraszámot kitöltsék vele az iskolákban. A nyelvtörténet segíti a szinkrón nyelvi jelenségek magyarázatát, valamint a nem mai magyar nyelven íródott szövegek megértéséhez és elemzéséhez is szükségesek nyelvtörténeti ismeretek, így tehát az irodalom órákon is fontos szerephez jut ez a tudományág. A nyelvtörténetnek pedig igen jelentős fejezetét alkotják a korai nyelvemlékek, amelyeknek ismerete hozzátartozik alapműveltségünkhöz.

Jelen dolgozat megírására korábbi kutatásaim ösztönöztek. Legkorábbi nyelvemlékeink szállóigévé vált részei az interneten is fellelhetők; ezeknek az idézeteknek az összegyűjtésével kezdtem a téma feltárását, ugyanis kíváncsi voltam arra, hogy a felhasználók a nyelvtörténetileg megalapozott értelmezéseknek megfelelően idézik-e a nyelvemlékrészleteket.

Fontosnak tartottam feltárni a modern technika és a nyelvtörténet megbecsült dokumentumainak találkozását és annak eredményeit, ezért az interneten leggyakrabban idézett részletekből kérdőívet állítottam össze, mellyel felmértem, hogy az adatközlők mennyire tájékozottak bizonyos nyelvemlékrészletek jellemzőit illetően. Az adatközlői csoport kiválasztása során a következő szempontokat vettem figyelembe: az adatközlő rendelkezzen érettségi bizonyítvánnyal; ne legyen magyar nyelv és irodalom szakos hallgató, illetve magyar nyelv és irodalom szakos végzettségű. Ötven adatközlő vett részt a kutatásnak ebben a fázisában.

Az interneten végzett felmérés és a kérdőíves kutatás eredményeképp megállapítottam, hogy az internetes felhasználók és az adatközlők nyelvemlékekről való ismeretei meglehetősen hiányosak. Mivel a kérdőívet személyesen töltöttem ki az adatközlőkkel, lehetőségem nyílt beszélgetni velük a témáról, így az is kiderült számomra, hogy a legtöbben utoljára a középiskolában foglalkoztak ezzel a témával, a nyelvemlékek nem szerepelnek a televízióban, rádióban vagy keresztrejtvényekben.

A kutatás során következő helyszínéül ezért a gimnáziumok szolgáltak. A Nyíregyházi Kölcsey Ferenc Gimnázium és a Budapest XVIII. Kerületi Karinthy Frigyes Két Tanítási Nyelvű Gimnázium közel száz diákja töltötte ki a nyelvemlékekkel kapcsolatos kérdőívet,

melyet kiegészítettem néhány tanulmányaikra vonatkozó kérdéssel. A gimnáziumok kiválasztásakor lényeges szempont volt, hogy jó színvonalú intézmények legyenek. Nappali tagozatos, nem magyar nyelv és irodalom fakultációs diákokat vontam be a vizsgálatba. Elkerülendő, hogy az érettségire való felkészülés miatt az ismétléshez közel eső időpontban válaszolják meg a kérdéseket, harmadik osztályos tanulókat kértem fel a kérdőív kitöltésére. Úgy vélem, a felmérés eredményei így is relevánsak, hiszen a diákok jelentős része a kérdőív kitöltésének időpontjában már több alkalommal tanult a legkorábbi nyelvelmélekekről. Céлом volt, hogy a nyert adatok összemérhetőek legyenek egymással, ezért is fontos az adatközlők azonos korosztályba és azonos műveltségi csoportba tartozása. A nem kérdése nem visz közelebb a téma felfejtéséhez, ezért ez a szempont nem képezi vizsgálatom tárgyát.

A gimnazisták eredményeit látva célszerűnek tűnt a magyar nyelv és irodalom szakon tanuló elsőéves egyetemisták tudásának felmérése, ezért az ELTE proszeminaristáinak néhány csoportjához is eljuttattam a kérdőívet.

Hasonló témával KISS JENŐ is foglalkozott korábban (KISS 2011), aki az ELTE elsőéves magyar szakos hallgatóit nyelvészettel, nyelvtörténettel kapcsolatos korábbi tanulmányaikról kérdezte. 100 adatközlővel dolgozott 2010-ben. KISS JENŐ vizsgálatának középpontjában az állt, hogy mely nyelvtörténeti témakörök kerültek elő az anyanyelvi órákon, milyen nyelvelmélekekről tanultak a hallgatók, olvastak-e az órán nyelvelméleket, valamint mit tanultak a nyelvi változásról. A felmérésből kiderült, hogy a Halotti beszéd, az Ómagyar Mária-siralom, valamint a Tihanyi apátság alapítólevele a legtöbb diák esetében órai anyag volt, nyelvelmélek olvasásával viszont már jóval kevesebben foglalkoztak a tanórákon.

A kérdőívet minden adatközlői csoporttal személyesen töltöttem ki, így alkalmam volt elbeszélgetni velük a nyelvelmélekekről, bemutatni nekik a kutatást, beépíteni az észrevételeiket, valamint megválaszolni a kérdéseiket. Azért is volt célszerűbb ezt a módszert alkalmazni a manapság nagyon kedvelt és elterjedt internetre való feltöltés helyett, mert ezzel elkerülhettem, hogy az adatközlők néhány válasza esetleg rákeressenek. Ennek a módszernek az alkalmazásával megbízhatóbb eredményeket kaptam.

2. Hipotézisek

A hipotéziseimet minden újabb kutatási fázisban alakították a korábbi eredmények. A gimnazisták esetében számítottam arra, hogy mivel frissebb tudással rendelkeznek a nyelvemlékekről, jobb eredményeket produkálnak majd, mint az érettségivel rendelkező adatközlők. A prosezinaristákkal kapcsolatos hipotéziseket pedig a gimnazistákkal végzett felmérés befolyásolta. Természetesen jobb eredményekre számítottam a magyar nyelv és irodalom szakos hallgatóktól, akik a gimnáziumban feltehetőleg emelt óraszámban foglalkoztak a vonatkozó tantárgyakkal, emelt szintű érettségit kellett tenniük, és vélhetőleg a téma is jobban érdekelte őket, mint a nem magyar szakra készülő társaikat.

A kérdőív elején a *nyelvemlék* fogalmával kapcsolatos kérdések szerepelnek, ugyanis célszerű tisztázni, hogy milyen kép él az adatközlőben a fogalomról. Úgy véltem, hogy minden válaszadó hallotta már a *nyelvemlék* kifejezést. Az érettségivel rendelkező adatközlőkkel végzett felmérés alapján korábban megállapítottam, hogy többen nincsenek tisztában azzal, hogy a *nyelvemlék* múltbéli írott vagy nyomtatott szöveg, mely egy adott nyelv korábbi állapotát tükrözi. Több érettségivel rendelkező adatközlő számára akkor körvonalazódott a téma, amikor a nyelvemlékek címének felsorolását kértem tőlük. Arra számítottam, hogy a gimnazisták közül többen tisztában vannak azzal, hogy mit takar a kifejezés, de a fogalom magyarázata mégsem lehet igazán problémamentes, ha az érettségivel rendelkező adatközlők számára gondot okozott. Ezért bizonytalanságokra a gimnazistáknál is számítottam a téma kapcsán. A magyar szakos prosezinaristáknak tisztában kell lenniük a fogalommal, ezért esetükben a gimnazistákétól pontosabb megfogalmazást vártam.

Úgy véltem, hogy a korai nyelvemlékek címei közül mind a gimnazisták, mind a prosezinaristák a két legismertebbet, a Halotti beszéd és könyörgést és az Ómagyar Mária-síralmat említik majd válaszaikban, illetve valamivel kevesebben, de felidézhetik a Tihanyi apátság alapítólevelét is. Két további Árpád-kori szövegemlékünkéről, a Königsbergi töredék és szalagjairól, valamint a Gyulafehérvári sorokról nem esik szó a gimnáziumban, nem tartoznak a tananyaghoz, ezért arra számítottam, hogy sem a gimnazisták, sem a (még egyetemi nyelvtörténet órákat nem hallgató) prosezinaristák nem említik a válaszaikban. Esetleg néhány, érdeklődő prosezinarista olvashatott utána a témának önszorgalomból.

A nyelvemlékek idézésére vonatkozó kérdés több szempontból is sokatmondó lehet. Mennyire pontosan idézik az adatközlők a nyelvemlékrészleteket? Mely sorok a legismertebbek a korai nyelvemlékekből? Milyen változásokon mehetett keresztül egy-egy szállóigévé vált részlet az idézések során? Az érettségivel rendelkező adatközlők válaszai

alapján a leggyakrabban a Halotti beszéd első sorait idézik. Elképzelhetőnek tartottam, hogy a Halotti beszéd legismertebb részletein kívül a gimnazisták és a hallgatók válaszaiban előfordulhat még a Halotti beszédben és az Ómagyar Mária-siralomban található figura etymologicák valamelyike (*halálnak halálával halsz, virágnak virága, világ világa*), hiszen ezek a részletek hangzásuk miatt könnyen megjegyezhetőek.

A kérdőív következő egysége az adatközlők tanulmányaira vonatkozó kérdéseket tartalmazza. Ez a három kérdés a kutatás első, az érettségizett adatközlőket vizsgáló fázisában még nem volt része a kérdőívnek. A gimnazistákkal végzett felmérés előtt hasznosnak tűnt beilleszteni olyan konkrét kérdéseket, melyek a nyelvelmékekkel kapcsolatos tanulmányokra fókuszálnak. A prosezeminaristák kapcsán is sokatmondó lehet az ezekre a kérdésekre kapott válaszok összessége, ezért a hallgatókkal végzett kutatásban is szerepel ez az egység. Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy mely tanórákon foglalkoztak a nyelvelmékekkel, mindkét csoport esetében elsősorban a magyar nyelv és irodalom órák említését vártam. Mivel a nyelvelmékek témaköre több ponton is szerepel a tantervben, és a tananyag egyéb fejezeteihez kapcsolódóan is szóba kerülhet, feltételeztem, hogy a gimnáziumban több alkalommal találkoztak vele az adatközlői csoportok tagjai. Azért is fontos tudni, hogy hány olyan alkalomra emlékeznek a diákok és a hallgatók, amikor előkerültek a nyelvelmékek, mert minél többször tanultak róla, annál mélyenszántóbb tudással kellene rendelkezniük. Elképzelhetőnek tartottam, hogy néhány középiskolában a nyelvelmékek valamely részét memoriterként is meg kellett tanulniuk a diákoknak. Arra számítottam, hogy ez inkább a magyar nyelv és irodalom szakra készülő tanulók számára lehetett feladat egy-egy fakultáció során vagy érettségire való készüléskor.

Az *isa* Halotti beszédből származó kifejezés kapcsán két lehetséges eredményre számítottam. Amennyiben az adatközlő találkozott már ezzel a jellegzetes szóval, feltehetőleg tisztában van vele, hogy az a Halotti beszédből származik, hiszen a nyelvelméken kívül sehol máshol nem fordul elő, ott azonban négy különböző szöveghelyen is megtalálható. Ebben az esetben az adatközlő ugyanezen okból valószínűleg a kifejezés 'bizony', esetleg 'íme' értelmezését is fel tudja idézni. Ha azonban az adatközlő nem emlékszik a kifejezésre, vagy úgy véli, hogy még nem találkozott vele, akkor azzal sincs tisztában, hogy a Halotti beszédben szerepel, és az értelmezését sem tudja kikövetkeztetni. A prosezeminaristáktól az *isá*-t érintő kérdések kapcsán is jobb eredményekre számítottam, mint a gimnazistáktól. Az érettségivel rendelkező adatközlőkkel végzett kutatás alapján azt gondoltam, hogy a kérdőívben szereplő nyelvelmékrészletek közül az *isá*-t ismerik majd fel a legtöbben mind a gimnazisták, mind a prosezeminaristák közül.

A kérdőív soron következő szakasza a Halotti beszéd egy másik kifejezésével, a *házoá*-val (és annak szöveggörnyezetével) foglalkozik. Úgy véltem, az adatközlők közül néhányan a szó végén nem ismerik fel a -vá/-vé eredményhatározót, hanem inkább a *haza* ('lakóhelyére, otthonába') szó archaikus alakját látják majd a *házoá*-ban. Azt is elképzelhetőnek tartottam, hogy többen 'hozzá' jelentést feltételeznek a kifejezésnek, ez az értelmezés ugyanis nagyon gyakran előfordult az érettségizett adatközlők válaszaiban, valószínűleg a hangalak motiválta. Feltételeztem, hogy kevesebb adatközlő emlékszik a *házoá* részletre, mint az *isa* kifejezésre.

A *valék siralm tudatlan* Ómagyar Mária-siralomból származó részlet esetében azt vizsgáltam, hogy adatközlőim felismerik-e az elbeszélő múlt időt a kifejezésben. Habár az igeidő a mai magyar nyelvben aktívan már nem használatos, az iskolai tananyag szerves részét képezik azok az irodalmi szövegek, melyekben még megtalálható. Számos szöveg értelmezése szempontjából fontos tehát, hogy a diákok és a hallgatók tudatában legyenek az elbeszélő múlt idő jellemzőinek. Ennek ellenére az volt a hipotézisem, hogy a legtöbb adatközlő nem ismeri fel, ugyanis eddigi kutatásaim alapján nem hangsúlyozzák eléggé az igeidő jellemzőit az iskolákban. Feltételeztem, hogy a prozseminaristák könnyebben boldogulnak ezzel a kérdéssel, hiszen az emelt szintű érettségi sikeres teljesítéséhez számos olyan irodalmi alkotás megismerése volt szükséges, amelyek tartalmazznak elbeszélő múlt időt. A *valék siralm tudatlan* értelmezését az is nehezítheti, hogy nem magyarázható egyetlen szóval, ezért feltételeztem, hogy adatközlőim körülírással próbálják majd megragadni a jelentését. Ezáltal sokféle értelmezés lehetséges, erre a sokszínűségre számítottam ezzel a szövegrészlettel kapcsolatban.

A kérdőív utolsó előtti kérdésében figura etymologicák felidőzésére kértem adatközlőimet. A *halálnak halálával halsz*, a *virágnak virága*, és a *világ világa* hangzásuk miatt könnyen megjegyezhető részletei a szövegelemleknek. Legismertebbnek az érettségivel rendelkező adatközlők válasza alapján a *halálnak halálával halsz* tűnt, de az is elmondható, hogy a kérdés kapcsán több, nem nyelvemlékekben szereplő szótőismétlés is előfordult. Ez a három részlet olyannyira aktív részét képezi a szókincsünknek, hogy az adatközlők esetenként nincsenek tisztában azzal, hogy a nyelvemlékekben is megtalálhatóak. Úgy véltem, a diákok és a prozseminaristák számára nem jelent majd problémát egy-két szótőismétlés felidőzése.

Az első, érettségivel rendelkező adatközlőkkel kitöltött kérdőívet a későbbiek során kiegészítettem a Halotti beszédből és az Ómagyar Mária-siralomból származó 2-2 nyelvemlékrészlet felismerését tartalmazó feladattal is. Úgy gondoltam, a kérdést könnyű

megválaszolni, elég volt ugyanis felismerni a Halotti beszéd és az Ómagyar Mária-siralom jellemző műfaji sajátosságait.

Kutatásaim eredményei nem tükrözik minden esetben a hipotéziseimet, némelyik kérdés esetében eltérő válaszok születtek, mint amire számítottam. A vizsgálat mintavétel, nem kíván a reprezentatív felmérés igényével fellépni.

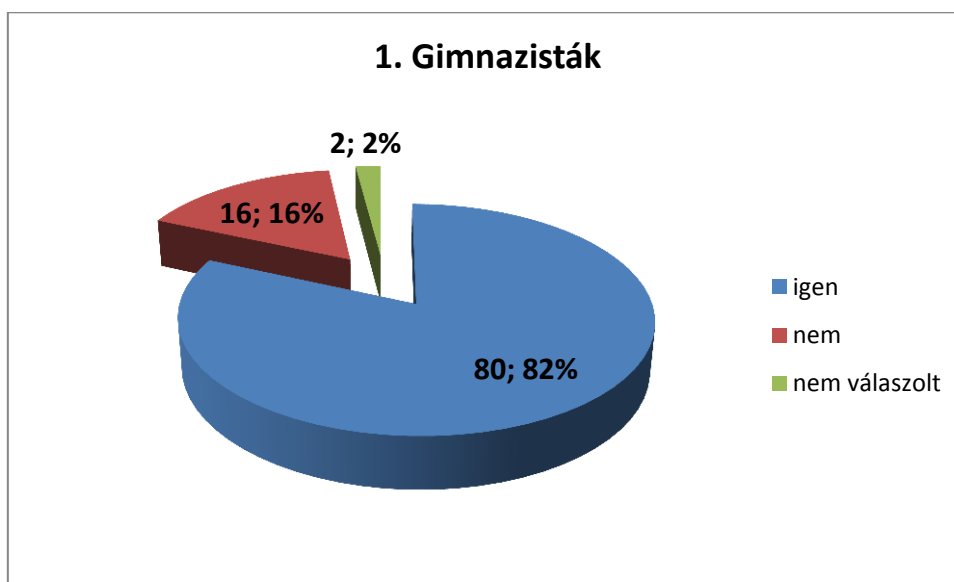
3. A kérdőívre kapott válaszok elemzése

A továbbiakban a gimnazista és a prosezinarista adatközlők kérdőívre adott válaszait egymásra vonatkoztatva ismertetem, így a legfrissebb, prosezinaristákkal végzett felmérés adatait egy tágabb keretben tudom bemutatni, ezzel érzékelte a magyar nyelv és irodalom szakra való készülés során elsajátított esetleges többlettudást. Az adatközlők magas száma és a könnyebb szemléltethetőség érdekében diagramok segítségével mutatom be a két adatközlői csoport válaszait. Amennyiben egy kérdésre több válaszlehetőség is adódott, oszlopdiagramon jelenítem meg az eredményeket.

Az egyes szövegemlék-részletek elemzése és szakirodalmi szempontú bemutatása előtt a kérdőívnek a *nyelvemlék* fogalmával kapcsolatos, illetve a diákok és hallgatók középiskolai tanulmányaira vonatkozó kérdésekre adott válaszokat ismertetem.

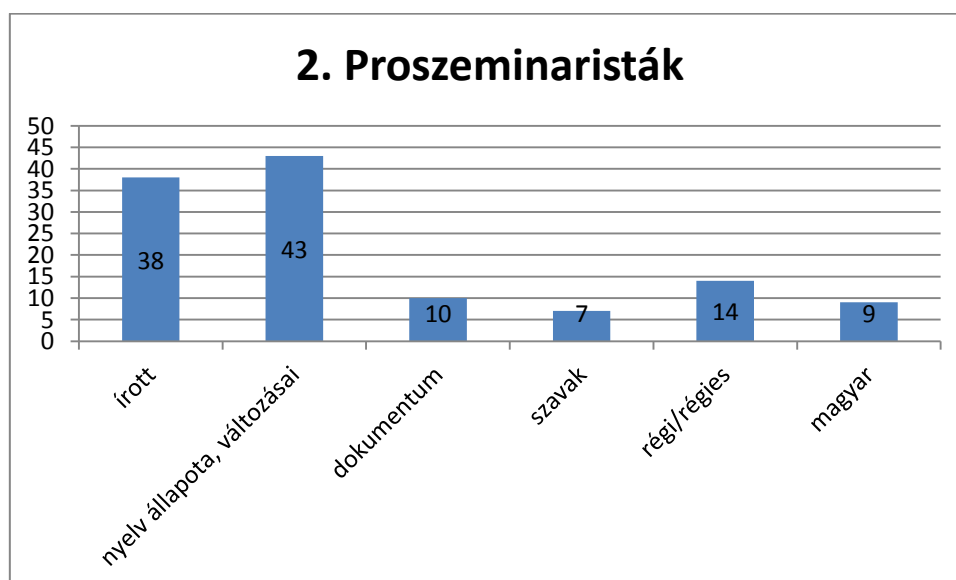
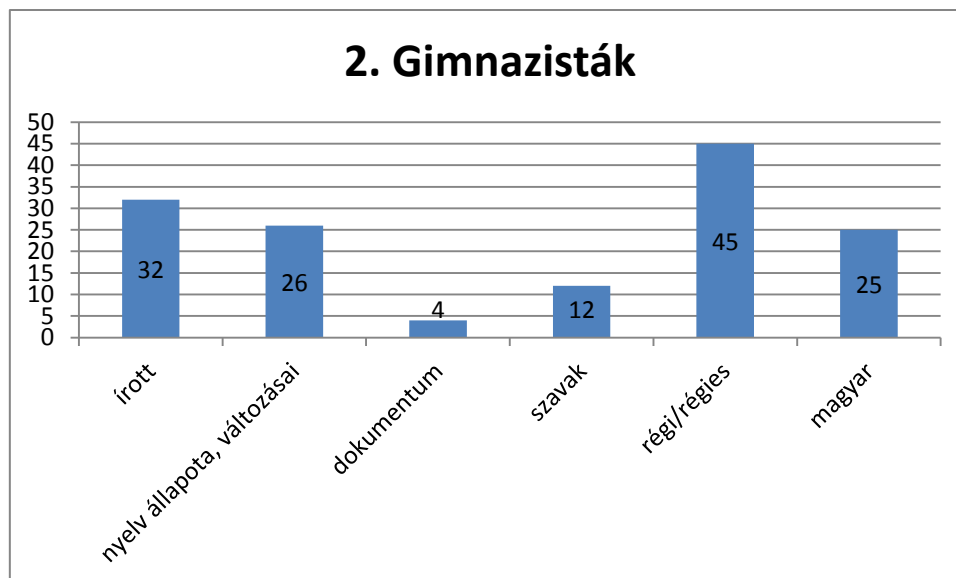
3.1. A nyelvemlék fogalmáról alkotott elképzelések

Annak ellenére, hogy feltehetőleg több alkalommal is tanultak róla az iskolában, a gimnazisták közül 16 diák úgy emlékezett, hogy még sosem hallotta a *nyelvemlék* kifejezést. A prosezinaristák körében ilyen eset nem fordult elő, mind a 77 egyetemista adatközlő igennel felelt az első kérdésre.

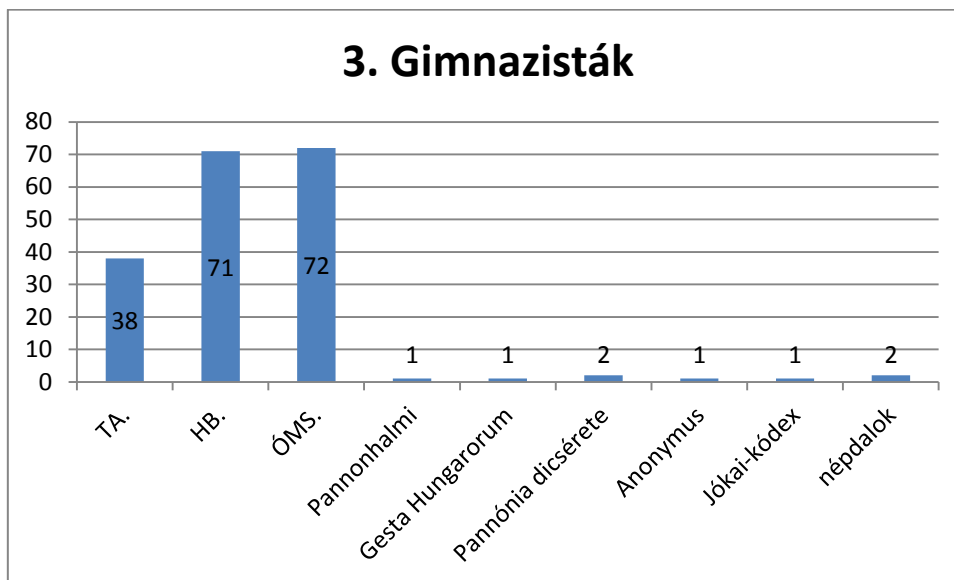

A nyelvemlék fogalmának meghatározásakor sokkal jobb eredményeket tapasztaltam, mint az érettségizett adatközlőkkel végzett kutatás során. Adatközlőim közül mindössze 9 gimnazista hagyta üresen a kérdést, a többi középiskolás és minden egyetemista megválaszolta azt. Mindegyik definícióban szerepelt a *nyelvemlék* fogalmára vonatkozó, helytálló gondolat. Alapvető különbség a gimnazisták és a proszeminaristák között, hogy az egyetemista adatközlők jóval pontosabban fogalmazzak, mint középiskolás társaik. Ez fakadhat abból, hogy jobban érdeklődnek a téma iránt, és abból is, hogy egyetemi tanulmányaikat végzik, tehát a pontos fogalmazás elvárásként jelentkezik velük szemben. Néhány kulcsfontosságú és gyakori kifejezésen keresztül szemléltetem, hogy hogyan ragadták meg az adatközlői csoportok a *nyelvemlék* fogalmát. A gimnazisták által leggyakrabban használt kifejezés a *régi/régies* volt, ők tehát a nyelvemlékeket elsősorban korai származásuk alapján tudták megragadni. A proszeminaristák azonban elsősorban a *nyelv állapotával és változásaival* hozták összefüggésbe a nyelvemlékeket, ez 43 egyetemista válaszában kapott helyet. Mindkét csoport hasonlóan fontosnak tartotta, hogy a nyelvemlék *írott* szöveg; 32 gimnazista és 38 egyetemista említette. Sokkal több gimnazista vélte fontosnak, hogy a nyelvemlék kifejezetten *magyar* nyelvű legyen (25 fő), mint ahány proszeminarista (9 fő).

Az adatközlők válaszaiban előforduló leggyakoribb nyelvemlékcím mind a két adatközlői csoportban az Ómagyar Mária-siralom volt, ráadásul egyenlő számban, ugyanis 72-72 válaszadó említette meg. Az Ómagyar Mária-siralmat a Halotti beszéd követte, ezt 71 gimnazista és 67 egyetemista idézte fel. A Tihanyi apátság alapítólevele is gyakran előfordult, 38 gimnazista és 61 proszeminarista válaszában szerepelt. A gimnazisták a Halotti beszéd, az egyetemisták a Tihanyi apátság alapítólevelének címét ismerték többen. A diagramokon látható, hogy mindkét csoportban számos egyéb válasz is szerepelt, ez pedig jól tükrözi, hogy a diákoknak és a hallgatóknak milyen elképzeléseik vannak a nyelvemlékekről, mit vélnek a témához tartozó alkotásnak. Megfigyelhető, hogy korai szövegeket sorolnak válaszaikban. A hipotézisemet megdönteni látszik néhány proszeminarista válasza. Annak ellenére ugyanis, hogy nem számítottam a Königsbergi töredék (és szalagjai), valamint a Gyulafehérvári sorok

előfordulására, két Árpád-kori szövegemlékünk 5-5 egyetemista válaszában szerepelt. Ez a szám talán elenyésző, de mindenképp dicséretes, hogy az elsőéves hallgatók ritkán említett nyelvemlékek létezéséről is tudnak.

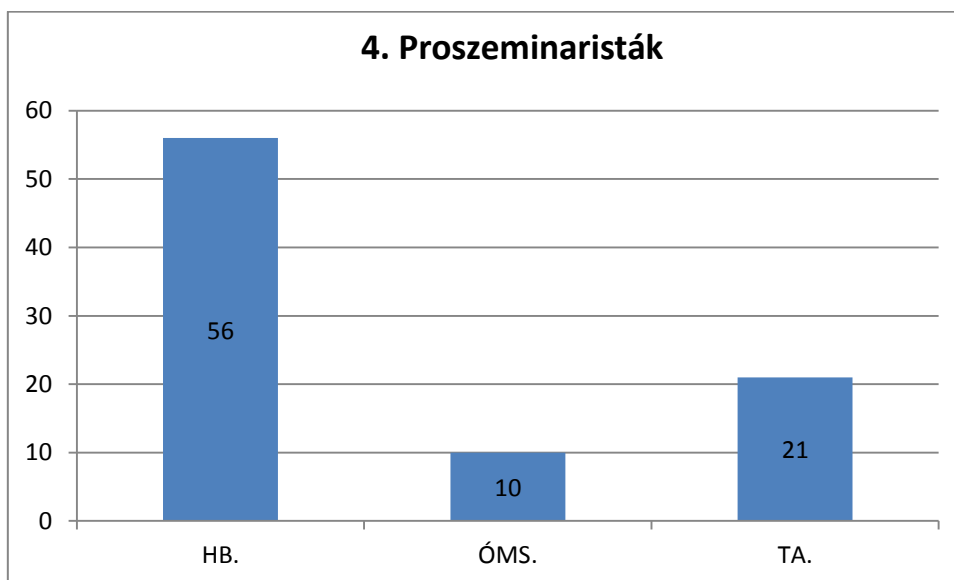
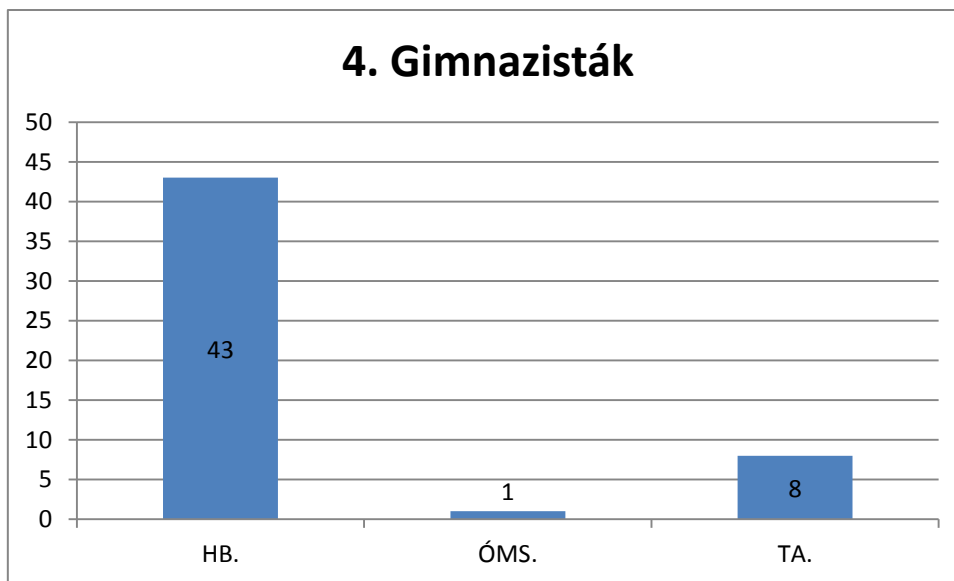
A negyedik kérdésre kapott válaszok alapján a legismertebb és legtöbbet idézett nyelvemlék a Halotti beszéd. A nyelvemlékrészletek idézésével kapcsolatban a hipotéziseim igazolódni látszanak. A leggyakrabban idézett részletek ugyanis mindkét adatközlői csoport esetében a Halotti beszéd első sorai voltak. A válaszokból megállapítható, hogy a betűhű közlés, az egykori olvasat és az értelmezés összemosódik; mindhárom formában előfordulnak idézetek. Az válaszok tehát sokszor pontatlanok, de érezhető, hogy az adatközlők hangzás alapján igyekeznek felidézni a nyelvemlékek legismertebb sorait. A gimnazisták a

szövegmélék első sorait 33 alkalommal idézték. A válaszok sokféleségét jól szemlélteti, hogy előfordult olyan diák, aki a „Látjátok feleim” helyett „Tudjátok feleim” változatra emlékezett. A prosezinaristák feleleteiben 51 alkalommal szerepel a Halotti beszéd eleje. Idézem annak a prosezinaristának a válaszát, aki a leghosszabban tudta feleleveníteni a kérdéses részletet, ezzel szemléltetve a szövegmélék lejegyzésének nehézségeit: „Látjátuk feleim szümtüchel mik vogymuk? Isa, pur es homu vogymuk. Menyi milosztban terümtév élevé miü isemüküt, Adamot, es oduttá volá neki paradicsumot hazoá.”

Ahogy arra számítottam is, a Halotti beszéd szótőismétlése, a *halálnak halálával halsz* is gyakran előfordult. A gimnazisták közül 10 adatközlő, míg az egyetemisták közül mindössze 5 válaszadó említette a részletet. Ebben az esetben is változatos megoldások születtek, előfordult ugyanis, hogy egy adatközlő nem hármas szótőismétlést írt („halálnak halálával”), illetve mind a „halálnak halálával halsz”, mind a „halálnak halálával holsz” változatok szerepeltek a válaszokban.

A Tihanyi apátság alapítólevelét idéző összes adatközlő a szórványemlék legismertebb részletét elevenítette fel, ezek közül néhány: „feheruru rea mene hodu utu rea”, „Fehervaru hodu utu mene rea”, „feher utu mene rea”, „Feherü varu rea meneh hodu udu rea”. A válaszokból látszik, hogy él valamilyen emlék a diákokban és a hallgatókban a Tihanyi apátság alapítólevelének e részletéről, de az adatközlők azt pontosan felidézni, értelmezni vélhetőleg nem mindannyian tudják.

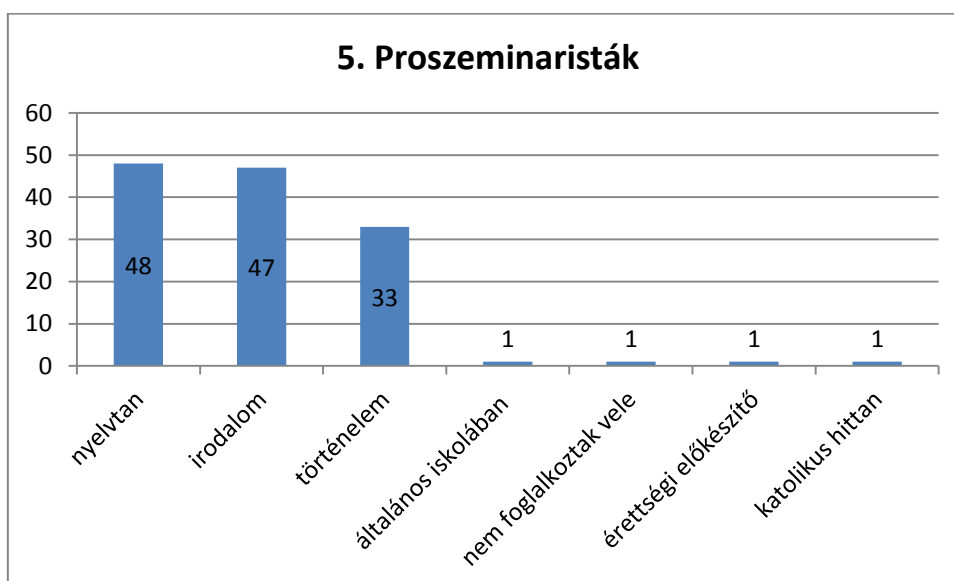
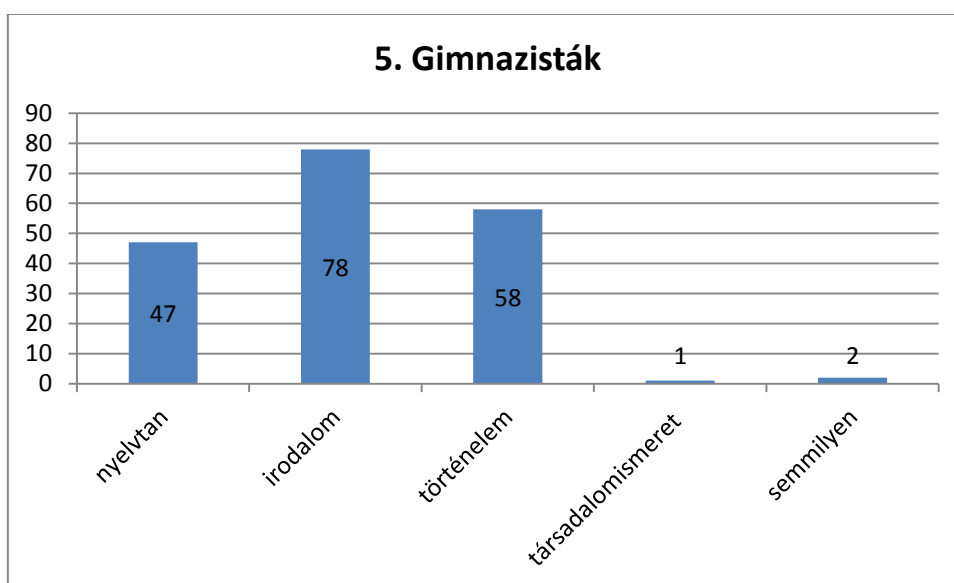
Annak ellenére, hogy a nyelvemlékek címének felsorolásakor az Ómagyar Mária-siralom fordult elő a legtöbb alkalommal, e szövegmélék egy-egy részletét felidézni csak keveseknek sikerült. Ennek alapján elmondható, hogy a költemény létezése sokak számára nyilvánvaló, azzal kapcsolatban, hogy mit tartalmaz, már bizonytalanságok fedezhetőek fel. Egy gimnazista adatközlő idézte (pontatlanul) első versünk szótőismétléseit: „virágnak virága, világnak világa”. 6 prosezinarista válaszaiban is szerepeltek a figura etymologicák. További 4 egyetemista idézte az Ómagyar Mária-siralmat, a következő módokon: „keservesen kízzatul, vasszegekkel veretel”, „keservesen kízzatul, vasszegekkel veretöl”.

3.2. A nyelvelmékekkel kapcsolatos tanulmányok

A nyelvelmékekkel kapcsolatos gimnáziumi tanulmányokra fókuszáló kérdések esetében nem számítottam lényeges különbségekre a két adatközlői csoport között. A diagramokon látható, hogy mindkét csoport tagjai találkoztak a nyelvelmékekkel a magyar nyelv és irodalom, valamint a történelem órákon is. A diákok esetenként több tanórát is megemlítettek válaszaikban. A gimnazisták legtöbbször az irodalom óráról emlékeztek a témára (78 fő), 58 tanuló a történelem órákat említette válaszában, míg 47 diák a nyelvtan órán is hallott a szövegemlékekről. Érdekesség, hogy egy gimnazista számára a társadalomismeret óráról volt ismerős a nyelvelmékek témaköre. Mindössze két tanuló jelezte, hogy semmilyen tanórán nem találkozott a szövegemlékekkel.

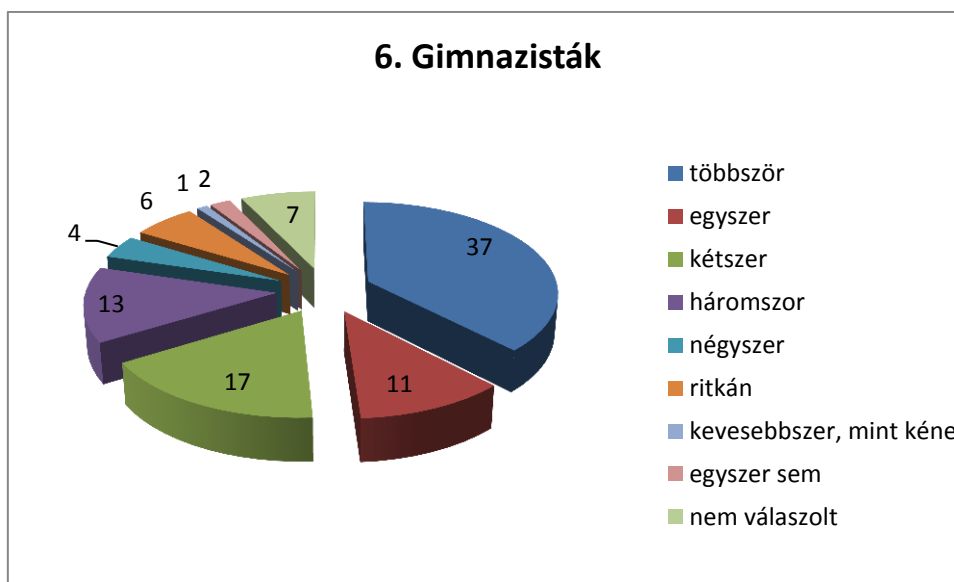
Az elsőéves egyetemisták jelentős része a nyelvtan órákhoz köti a szövegméleket (48 fő), de alig kevesebben, mintegy 47 fő az irodalom órákat említette válaszában. A gimnazisták válaszaitól eltérően a prosezinaristák elenyésző számban (33 fő) kapcsolták a korai nyelvmeleket a történelem órák tananyagához. Az egyik hallgató még általános iskolából idézte fel a szövegméleket, de volt, aki érettségi előkészítőn is foglalkozott a tananyagnak ezzel a részével. Ez talán kevésnek tűnhet, ha figyelembe vesszük, hogy a magyar szakon tanuló egyetemisták számára kötelező az emelt szintű érettségi magyar nyelv és irodalomból. Egyetlen egyetemista emlékezett úgy, hogy nem tanult gimnáziumban a nyelvmelekekről.

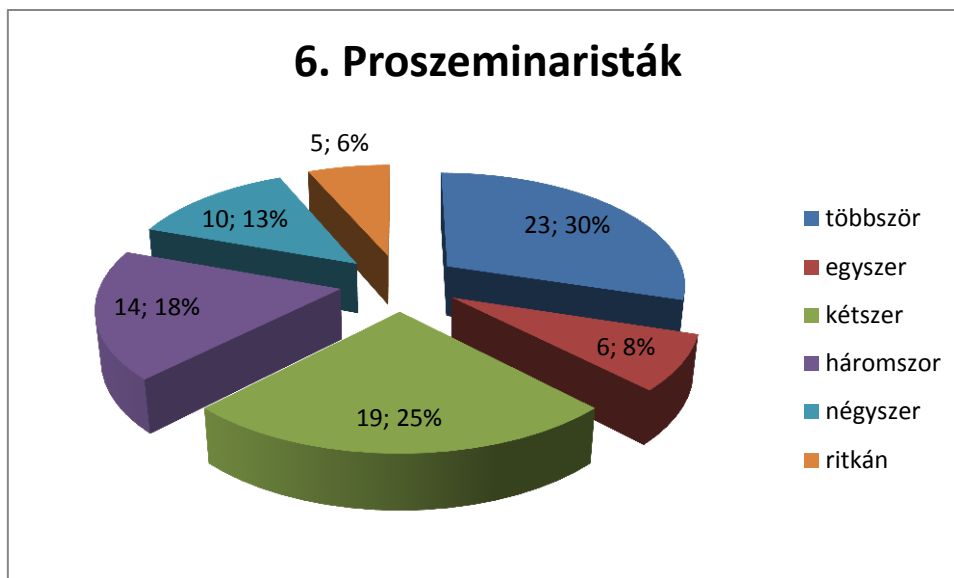
Lényeges kérdés, hogy az Árpád-kori szövegemlékek hány alkalommal kerültek szóba a gimnáziumi tanórákon, hiszen ezt az adatot összevetve a későbbi kérdésekkel kikövetkeztethető, hogy milyen mélységű tudásra tettek szert a diákok és a hallgatók a nyelvemlékekhez kapcsolódóan, és ehhez hány tanórára volt szükség.

A gimnazistákkal készített felmérésből kiderül, hogy a diákok jelentős része (37 fő) úgy fogalmazott, hogy az Árpád-kori szövegemlékek többször is előkerültek tanulmányaik folyamán. Azok közül a válaszadók közül, akik számszerűsítették, hogy pontosan hányszor találkoztak a témával, 17 fő jelezte, hogy két alkalommal foglalkoztak a nyelvemlékekkel a tanórákon, 13 diák három alkalomra emlékszik, 11 fő egyszer tanult róla a gimnáziumban, 4 tanuló pedig négyszer. Hatan úgy vélték, ritkán kerül elő a szövegemlékek témaköre a gimnáziumban, egy tanuló ki is emelte, hogy kevesebb alkalommal foglalkoznak vele, mint kellene. Mindössze két diák emlékezett úgy, hogy a nyelvemlékekkel egyszer sem találkozott eddigi gimnáziumi tanulmányai során. 7 tanuló nem felelt a hatodik kérdésre.

A prosezeminaristák körében is hasonló eredmények születtek, a legjelentősebb különbség, hogy az egyetemisták közül minden adatközlő megválaszolta a kérdést. A prosezeminaristák 30 százaléka középiskolai tanulmányai folyamán többször is találkozott a nyelvemlékekkel, a diagramon látható, hogy az adatközlők nagy része több mint egy alkalommal tanult erről.

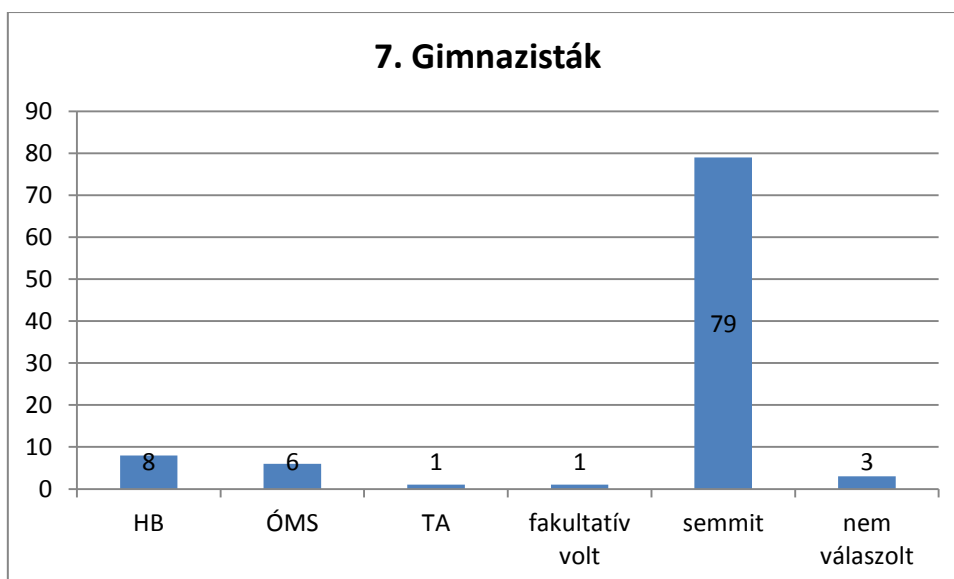
6. Proszeminaristák

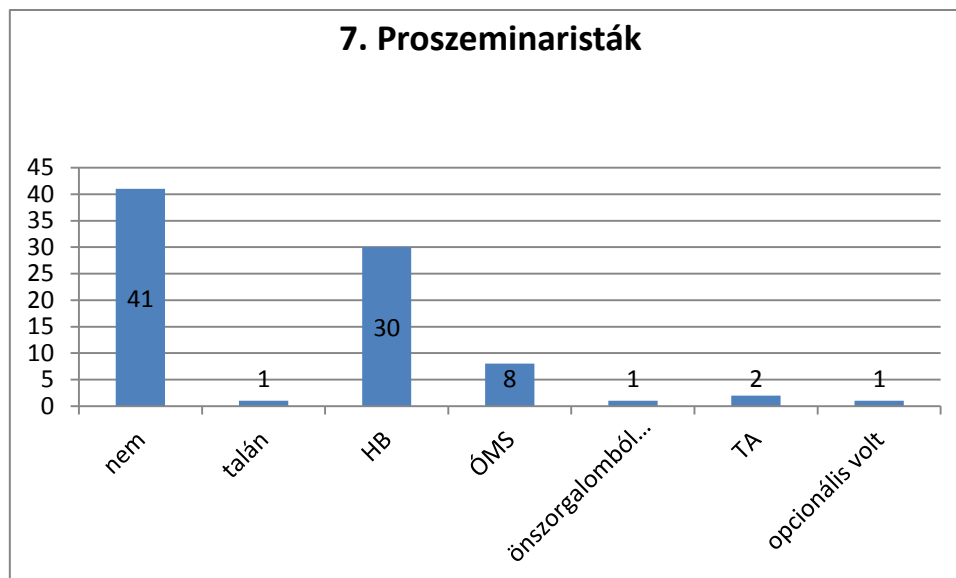

A nem magyar fakultációra járó gimnazista és a proszeminarista adatközlők közötti különbséget jól mutatja, hogy meg kellett-e tanulniuk valamely nyelvemlék egy-egy részletét memoriterként. A diagramokon is látható, hogy a gimnazisták jelentős része nem kapott ilyen jellegű feladatot, míg az elsőéves egyetemisták közül 30 hallgatónak is el kellett sajátítania a Halotti beszéd egy részletét. Ennek ellenére a proszeminaristák közül is azok voltak többen, akiknek nem volt feladatuk a nyelvemlékek memoriterként való megtanulása. Az Ómagyar Mária-siralom valamely részletét 6 diák és 8 hallgató, a Tihanyi apátság alapítólevelének magyar szörványait pedig 1 gimnazista és 2 egyetemista memorizálta.

Az eredményekből megállapítható, hogy a magyar nyelv és irodalom szakra készülő diákoknak mélyrehatóbb tudással kell rendelkezniük, mint az egyéb irányba induló társaiknak, a nyelvemlékek memoriterként való elsajátítása azonban nem általános feladat.

7. Gimnazisták

3.3. Isa

„Latiatuc feleym zumtuchel mic vogmuc. yfa pur ef chomuv uogmuc.”

A Halotti beszéd sokat vitatott kifejezése, amely csak e nyelvemlékben jelenik meg, itt azonban négy különböző szöveghelyen is. Éppen amiatt, hogy más szövegekben nem találkozhatunk vele, számos elmélet született arra vonatkozóan, hogy hogyan értelmezhető.

MÉSZÖLY GEDEON (1956: 126–7) fontosnak tartotta, hogy a Halotti beszéd értelmezésekor az eredeti latin sermó szó szerinti magyar fordítását is figyelembe vegyék. Kiemelte az *isa* esetét, és leszögezte, hogy a latin sermó szó szerinti magyar fordítását és a magyar szöveget egymás mellé téve bebizonyosodik, hogy a ’bizony’ nem lehet az *isa* szóalak jelentése, viszont az ’íme’ nemcsak az ezen a szöveghelyen található latin *ecce* fordítása, de a bibliai stílust is tükrözi.

BÁRCZI GÉZA (1982: 35) felhívja a figyelmet a szó olvasatának bizonytalanságaira is: lehet, hogy *icsá*-nak kellene olvasnunk, mivel a Halotti beszédben és a 12. században az *s* betű a *cs* hang jele is lehet. Nem foglal állást sem az ’íme’, sem a ’bizony’ mellett, mindkettőt megemlíti, tehát mindkettőt elfogadhatónak találja. MÉSZÖLY magyarázatát kifejezetten cáfolja, bár szellemesnek tartja.

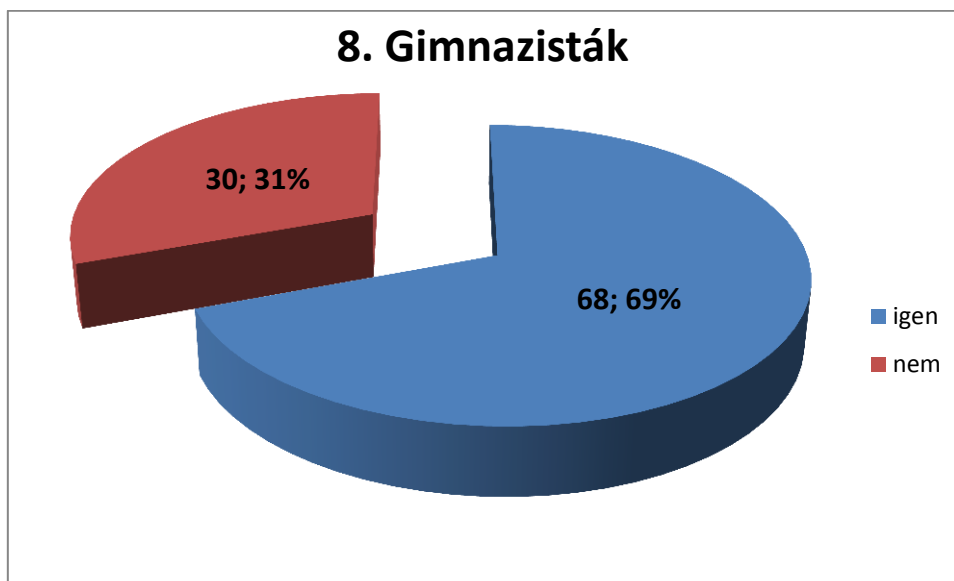
A TESz. külön szócikkben tárgyalja a kifejezést. Mind az ’íme’, mind a ’bizony’ jelentést megadja, megemlíti, hogy csak a Halotti beszédben fordul elő, és hogy bizonytalan eredetű.

BENKŐ LORÁND (1980: 290–2) felhívja rá a figyelmet, hogy az *isa* szócska különböző értelmezéseitől függően különböző jelentést kaphat a négy szöveghely, ahol előfordul. Tehát a szöveggörnyezet nemhogy nincs segítségünk az értelmezésben, de ráadásul még a pontos

tartalma sem állapítható meg az *isa* megértése nélkül. A latin szöveghely az első előfordulással rokonítható, így az első előfordulásról mondható meg legbiztosabban, hogy az 'íme' jelentésben szerepel. BENKŐ tehát ebben a kérdésben egyetért MÉSZÖLY értelmezésével. Azonban PAIS DEZSŐ elképzelését sem veti el teljesen, azaz hogy a 'bizony' volna a jelentés mind a négy helyen. H. TÓTH TIBOR olyan körösközi településekről ír „Újabb adatok a Halotti beszéd *isa* szavához” című tanulmányában, ahol az *isa* még ma is használatban lévő kifejezés (H. TÓTH 2004: 129–32). Nyomatékosító szerepben, megerősítő válaszadáskor, témaismétlő szavak kísérőjeként fordul elő a településeken, nagyjából a *bizony* szóval egyenlő jelentésben. A. MOLNÁR FERENC (2005: 24) nem ír az *isa* szóról elemző jelleggel, viszont a Halotti beszéd lehetséges értelmezésében a következőképp jelöli a problémát: *bizony* /*íme*/. Ezzel azt a benyomást kelti, hogy nem foglal állást a kérdésben, egyik lehetséges olvasatot sem veti el, ugyanakkor a 'bizony'-t veszi előre az értelmezés során.

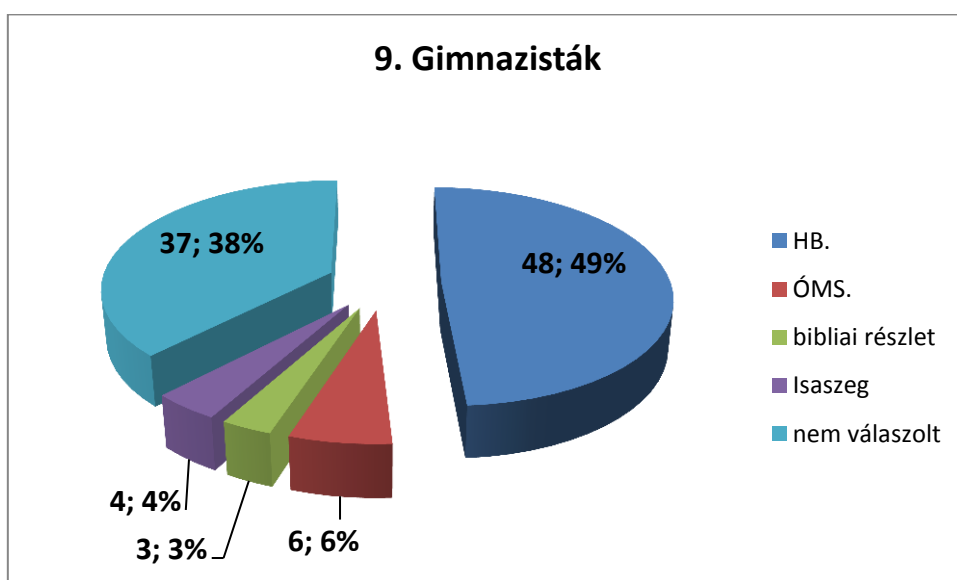
Mivel feltételezéseim szerint az oktatás sem lehet egységes egy olyan kérdésben, melyben a szakirodalom sem az, ezért a gimnáziumokban is taníthatják és tanulhatják különböző jelentésekben ezt a kifejezést. Emiatt minden 'bizony', 'íme' és 'úgy-a' értelmezésnél úgy tartom, hogy az adatközlő tisztában van a szó jelentésével, tanult a nyelvemlékekről, és fel tudja idézni azt.

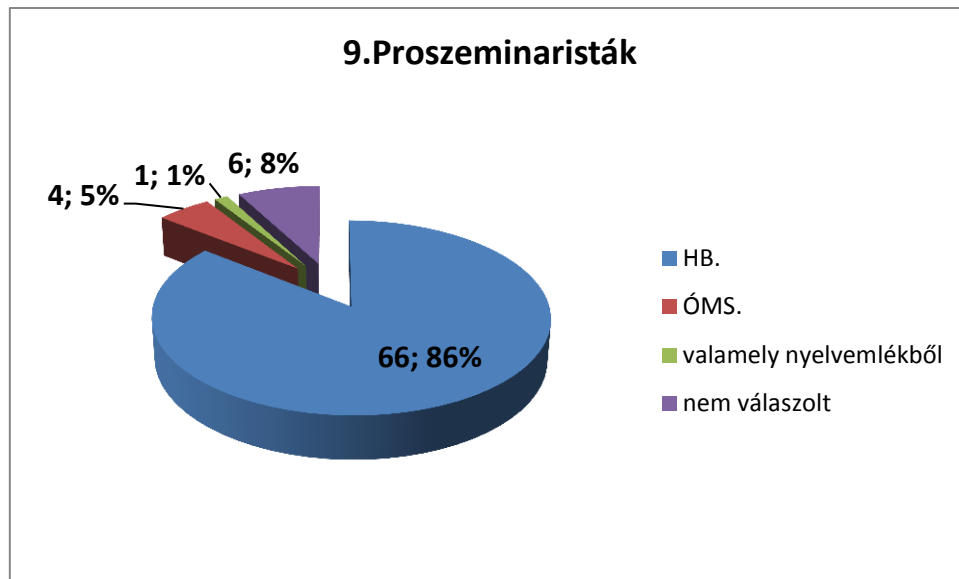
A gimnazisták 69 százaléka, vagyis 68 fő válaszolt igennel az első *isá*-val kapcsolatos kérdésre, ők tehát tudatában vannak a létezésének. A kifejezés valóban jellegzetesen felismerhető, a diákok jelentős része emlékezett rá. A 77 elsőéves egyetemista közül 72 hallgató találkozott már az *isa* kifejezéssel, ami a proszeminarista válaszadók 94 százalékát jelenti. A különbség tehát a gimnazisták nagyrészt igenlő válasza ellenére is számottevő.

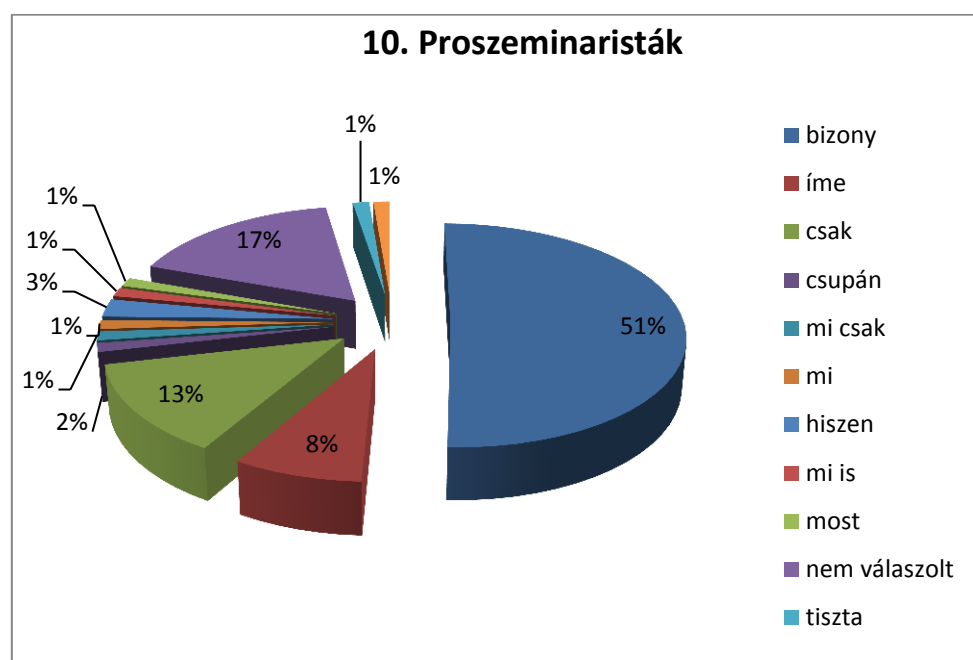
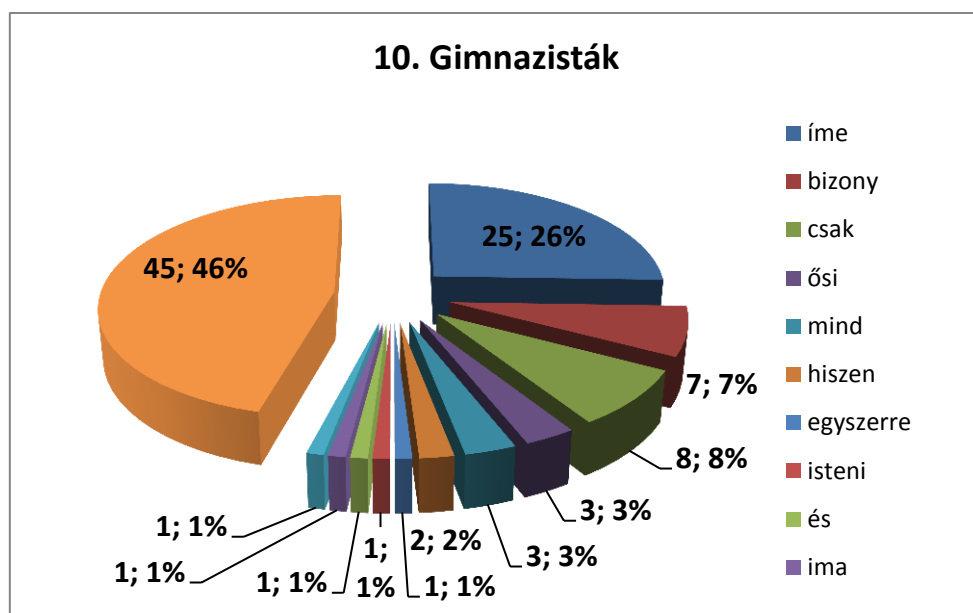

Nem minden egyes, a 8. kérdésre igennel felelő válaszadó volt tisztában azzal, hogy az *isa* a Halotti beszédben található kifejezés. A gimnazista adatközlők közel fele (48 fő) felelt helyesen a kérdésre; míg a proszeminaristák 86 százalékára, tehát 66 fő ismerte az *isa* forrását. Mindkét adatközlői csoportban előfordultak olyan válaszadók, akik úgy emlékeztek, hogy az *isá*-t az Ómagyar Mária-siralomban olvasták. Érdekes, hogy 4 gimnazista az *Isaszeg* településnévhez kapcsolta a kifejezést. A gimnazisták 38 százalékára, vagyis 37 diák nem válaszolta meg a kérdést. A proszeminaristák elenyésző része járt el hasonlóan, ez mindössze a hallgatók 8 százalékára vonatkozik.

A két adatközlői csoport közötti különbséget az *isá*-t érintő kérdések közül az értelmezésével kapcsolatos feladat eredményei mutatják leginkább. A gimnazisták közel fele és a proszeminaristák 17 százaléka nem válaszolt a kérdésre. A nyelvtörténetileg megalapozott értelezések valamelyikét ('íme', bizony') a gimnazisták 33 százaléka, azaz 32 diák, és a proszeminaristák 60 százaléka, tehát 46 fő említette válaszában. A középiskolások egyharmada, az egyetemistáknak viszont több mint fele ismerte a megfelelő értelmezéseket, ami számottevő különbségnek tekinthető. A többi válasz igen sokszínű és eltérő. Többen emlékeztek úgy mindkét csoportban, hogy az *isa* 'csak'-ot jelenthet, a válaszadók valószínűleg a szövegkörnyezet segítségével jutottak erre a megoldásra. Ez az értelmezés 8 gimnazista és 10 egyetemista válaszában szerepelt. A diagramokon megtalálhatóak az egyéb, hangalak vagy értelmezés alapján kikövetkeztetett válaszok. A szakirodalomban szereplő 'úgy-a' értelmezés egyik csoport válaszaiban sem fordult elő.

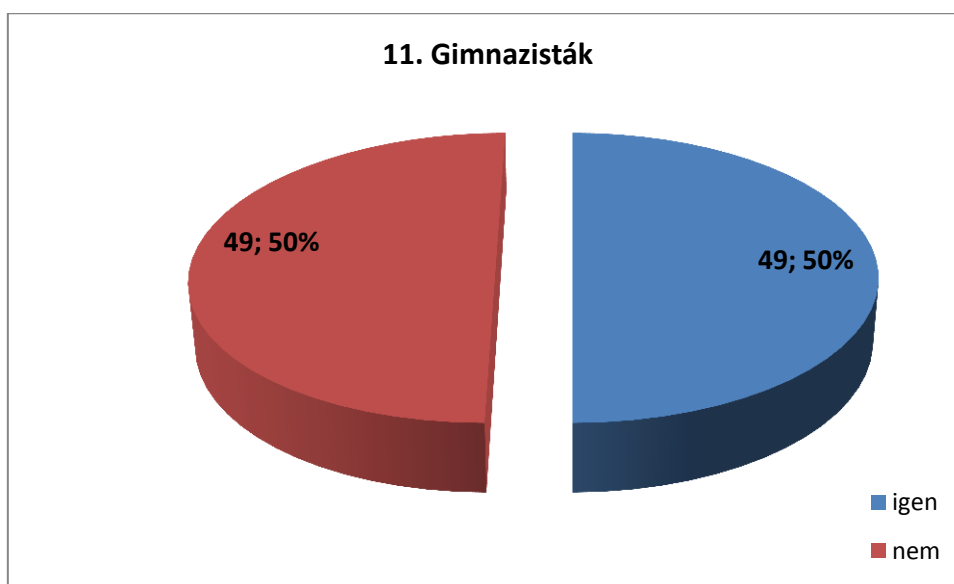

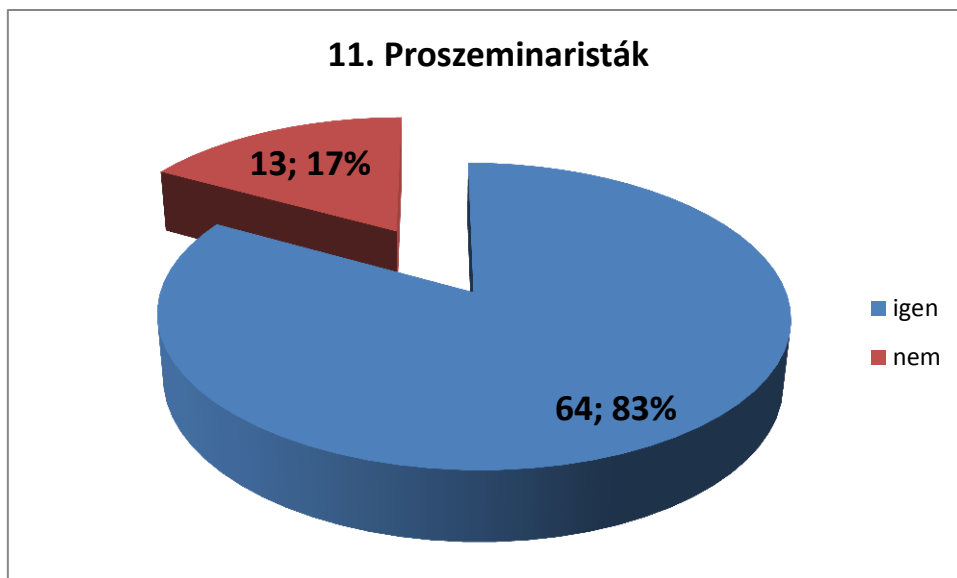
3.4. Házoá

A Halotti beszéd *házoá* szavának ragjáról MÉSZÖLY GEDEON úgy vélte, hogy ugyanabban a jelentésben használták, mint az *-ul/ -ül* ragot, ez a 16. század végi kódexekben is megtalálható még. BÁRCZI GÉZA szerint MÉSZÖLY elképzelése (hogy *házová*-nak kell olvasni, a *v* hiánya pedig írássajátosság) lehetséges, de nem szükségszerű (BÁRCZI 1982: 65). Úgy vélte, állapothatározó, ami eredményhatározóból fejlődött, és lehet, hogy itt még cél- vagy eredményhatározóként szerepel. Az *-á* lativusrag megfeleltethető a mai *-vá/ -vé* raggal, a *-v* hiátustöltő.

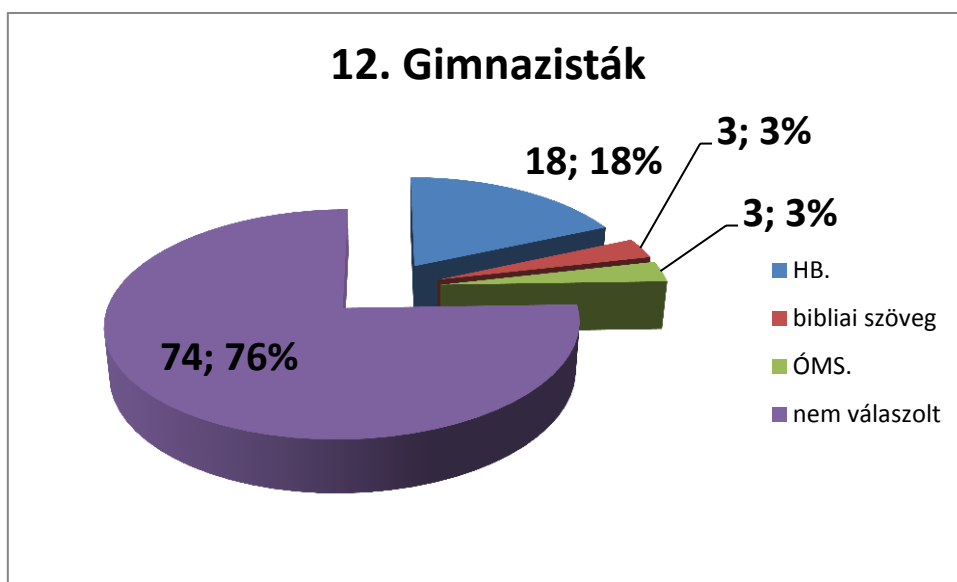
BENKŐ LORÁND szóvá teszi, hogy senki nem indokolta még meg, hogy miért csatlakozik a lativusi *-á* a teljes tőhöz, miért nem lett egyből *házá*, miért tartotta meg a *házoá* formáját még a Halotti beszéd korában is. BENKŐ ezt azzal indokolja, hogy a harmadik személyű birtokos személyjeles alakokkal esett egybe, ezért a félreértések elkerülése végett alkalmazták a teljes tőhöz járulás lehetőségét (BENKŐ 1980: 294). „A magyar nyelv történeti nyelvtana” (KOROMPAY 1991: 303–4) is tárgyalja a *házoá* ragjának kérdését. A főnevekhez járuló ragokat összefoglaló táblázatban megjelenik az *-á/ -é* a rendszer központi elemei és a viaszorulóban lévőők között is. Mindezek alapján a *-vá/-vé* essivusi határozó, tekinthető ugyanakkor factivusnak is, mely olyan komplex határozó, ami egyesíti az állapothatározó, a célhatározó és az eredményhatározó funkcióit.

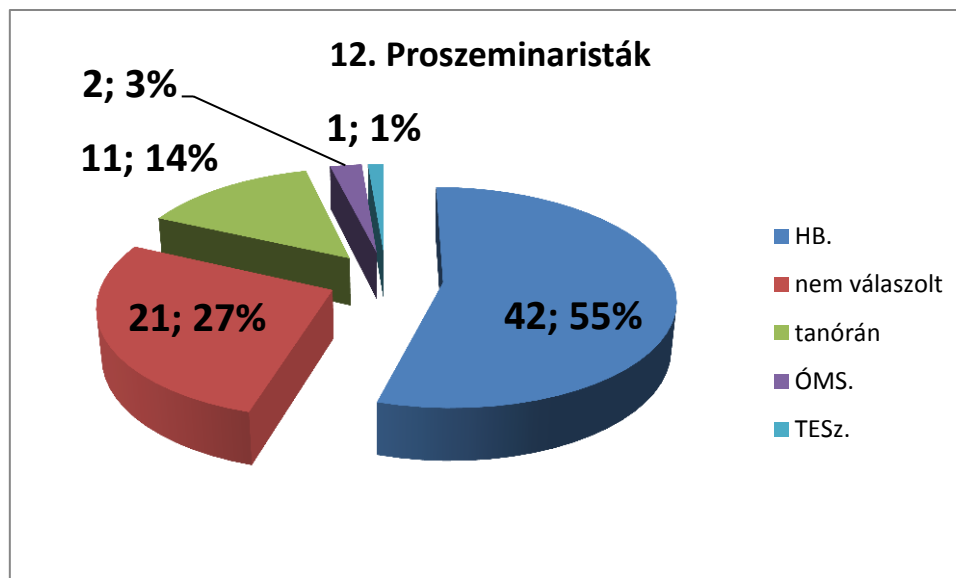
A kérdőív eredményeit ismertette kérdésről kérdésre markánsabb különbségek fedezhetőek fel a két adatközlő csoport között. A *házoá* szóra a gimnazistáknak pontosan a fele, tehát 49 fő emlékezett. A prozseminaristák közül 64-en (83 százalék) tudták felidézni a kifejezést. A *házoá* tehát kevésbé ismert, mint az *isa*, a különbség a gimnazista adatközlők esetében nagyobb.

A proszeminaristák 55 százaléka (42 fő) volt tisztában azzal, hogy a *házoá* kifejezés a Halotti beszédben szerepel, ezzel szemben a gimnazistáknak csak 18 százaléka felelt helyesen a 12. kérdésre. A középiskolások jelentős része, mintegy 76 százaléuk semmilyen választ nem adott. A proszeminaristák esetében ez az arány jóval kevesebb, a válaszadók 27 százalékát érinti. Mindkét csoportnak a 3 százaléka vélte úgy, hogy a részlet az Ómagyar Mária-siralomból származik.

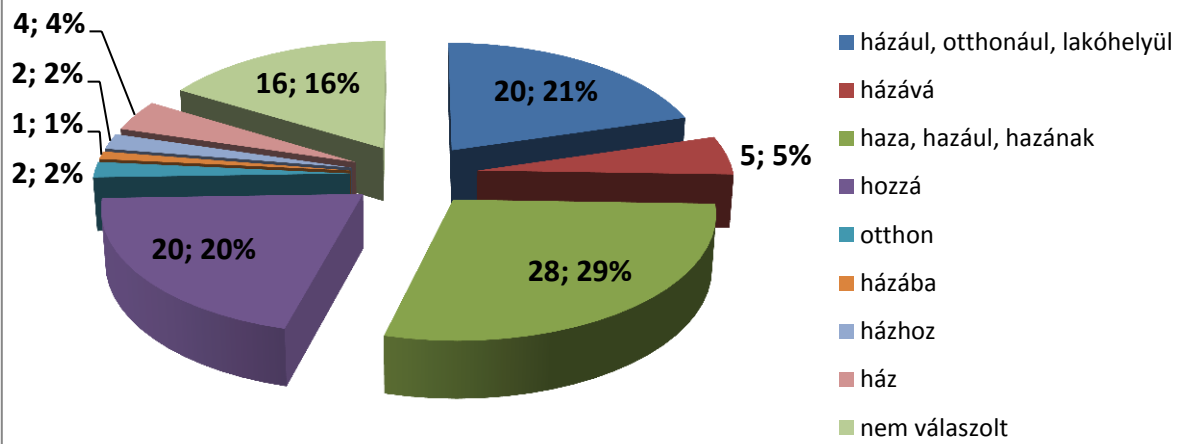

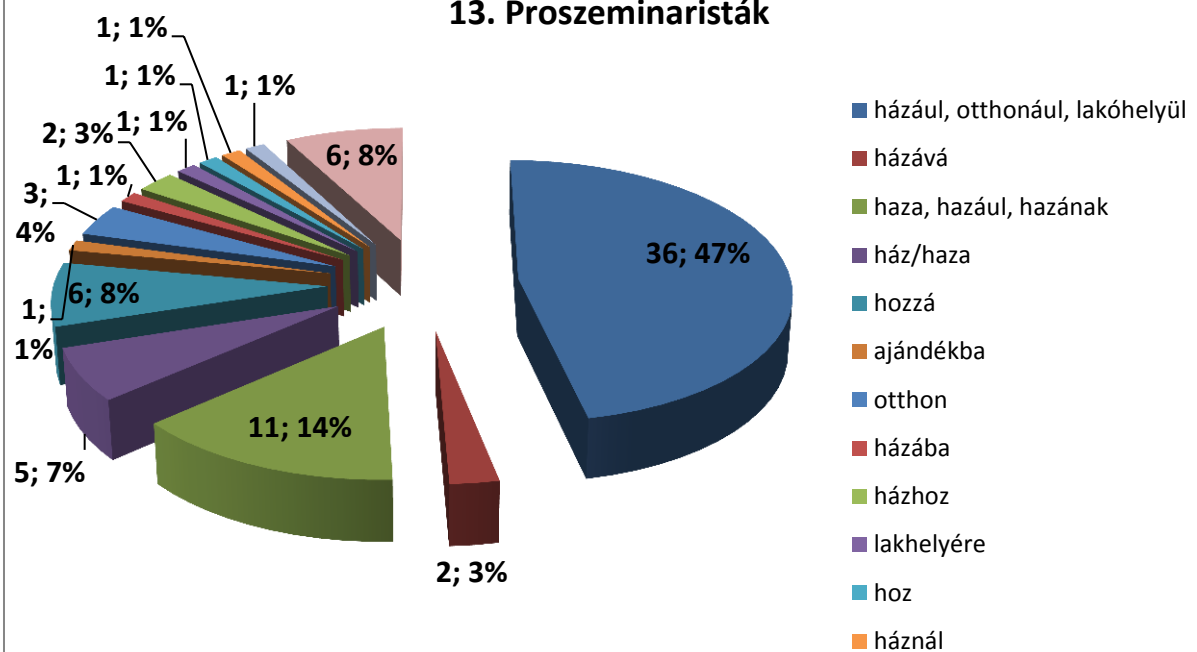
A *házoá* értelmezésére vonatkozó kérdés eredményeit az értelmezést és az elemzést megkönnyítő csoportokba rendeztem. A *házoá* értelmezésével kapcsolatban a 'házául, otthonául, lakóhelyül' értelmezés volt meghatározó mindkét adatközlői csoport esetében, a gimnazisták 21 százaléka (20 fő) és a proszeminaristák 47%-a (36 fő) tartotta helyesnek. A köztudatban tehát inkább a nyelvtörténetileg megalapozott, kötetlenebb értelmezések terjedtek el. A szoros értelmezés, azaz a 'házává' 3%-ban és 5 %-ban fordult elő, a gimnazisták javára, habár ez elenyésző különbségnek minősül. A hipotézisem csak a gimnazista adatközlők esetében igazolódott, hiszen az egyetemisták körében leggyakrabban előforduló válaszok nyelvtörténetileg megalapozott értelmezések. A középiskolások körében a leggyakoribbak a 'haza' értelmezést tartalmazó a válaszok (29%). Ez a jelentés kevesebb proszeminarista válaszában szerepel, mint amire előzetesen számítottam, 14%-ot érint, habár az sajnos nem derült ki a válaszokból, hogy az adatközlők mely esetekben használták a kifejezést 'lakóhelyére, otthonába' értelemben. A 'hozzá' értelmezés feltehetőleg a hangalak miatt merül fel az adatközlőkben, a gimnazisták 20%-a (20 fő) és a proszeminaristák 8%-a (6 fő) vélte helyesnek. A gimnazisták 16%-a nem válaszolt a kérdésre.

A hipotéziseim a gimnazisták esetében beigazolódtak, a proszeminaristák viszont sokkal nagyobb számban tudtak helyesen felelni a 13. kérdésre, mint az feltételeztem. A nyelvtörténetileg megalapozott értelmezéseken és a hipotézisekben szereplő jelentéseken kívül egyéb megoldások is előfordultak a válaszokban; ezeket feltehetőleg a szöveggörnyezet segítségével követeztették ki az adatközlők.

13. Gimnazisták

13. Proszeminaristák

3.5. Valék siralm tudatlan

„Volek syrolm thudothlon”

Az Ómagyar Mária-siralomból származó fenti szövegrészlettel kapcsolatban több kérdés is felmerül. Egyrészt az elbeszélő múlt idő, mely mára kiveszett a nyelvünkől, itt még megtalálható, ez pedig értelmezési nehézségeket okoz. Másrészt a *siralm* és a *tudatlan* egymáshoz való viszonyulása sem teljesen egyértelmű kérdés. Mindkét probléma bemutatására tökéletesen megfelel ez a szövegrészlet, ennek segítségével ugyanis rávilágíthatok mind a régi múlt idők értelmezésének nehézségeire, mind pedig a szószerkezetek és szókapcsolatok kérdésére. Habár több régi múlt idejű igealakokkal találkozunk a Halotti beszédben és az Ómagyar Mária-siralomban, a *valék siralm tudatlan* azért reprezentatívabb társainál, mert a szövegkörnyezet nem könnyíti meg az elbeszélő múlt felismerését. Amennyiben A. MOLNÁR FERENC értelmezését veszem figyelembe, a sor jelentése a következő: 'Nem ismertem a siralmat' (2005: 81).

KECSKÉS JUDIT 2005-ben kutatási programot indított az elbeszélő múltú igék felismerési készségének vizsgálatára (KECSKÉS-SCHVIRJÁN-TÓTH 2007: 277–86). Általános iskolák felső tagozatos tanulóival végeztetett el egy tesztet, összesen 594 diákkal. Öt típuskérdésből álló feladatsort állított össze hallgatói, SCHVIRJÁN RENÁTA és TÓTH MARIANN segítségével. A tesztbe bekerültek olyan szövegek, melyekben a szövegkörnyezet segíti az értelmezést, és olyanok is, melyekben nem. Többségében helytelen válaszok születtek, ráadásul esetenként az is megfigyelhető, hogy a felismerési készség a kor előrehaladtával nem javul, hanem romlik.

MOHAY ZSUZSANNA 147 budapesti középiskolás diákkal végzett felmérésében vizsgálta, hogy a tanulók tisztában vannak-e az elbeszélő (illetve összetett) múlt idő funkciójával (MOHAY 2012). Azért tartom fontosnak eredményeit részletesebben ismertetni, mert a *valék siralm tudatlan* példán keresztül hasonló problémára szeretném felhívni a figyelmet. Az ómagyar korban még számos alak jelölt különféle igeidőket, melyek a 16. században kezdték elveszíteni funkciójukat. Az elbeszélő múlt idő „valamely lezajlott esemény egy-egy láncszemét jelöli, mely a beszélő jelenére nincs hatással” (MOHAY 2012: 2). MOHAY feladataiban vizsgálta, hogy a diákok fel tudják-e idézni a már kihalt múlt időket, de a tanulók többen nem létező alakokat alkottak, mindössze 20% idézte az elbeszélő múltat. Egy ponton olyan irodalmi műveket kellett felidézniük az adatközlőknek, melyekben régi múlt idejű igék szerepelnek, ennek során kiderült, hogy a diákok sokkal inkább az adott irodalmi mű hangulata, összbenyomása alapján ítélik régiesnek a művet, mintsem a konkrét

igealakok vizsgálata alapján. A diákok jobban teljesítettek, amikor nem maguktól kellett régies múlt idejű alakokat alkotniuk, hanem a Jókai-kódexben kellett megjelölniük azokat. Az attitűdvizsgálatnál arra is fény derült, hogy a tanulók jelentős részének nehézséget okoz az idegen nyelvek tanulásakor a többféle múlt idő elsajátítása és megértése, mivel a szinkrón magyar nyelvben nem találkoznak hasonlóval.

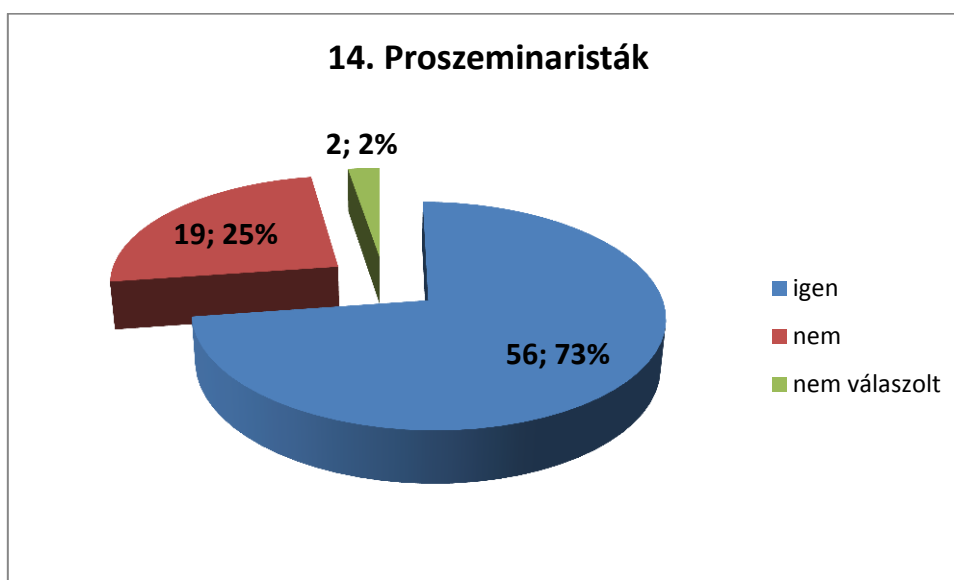
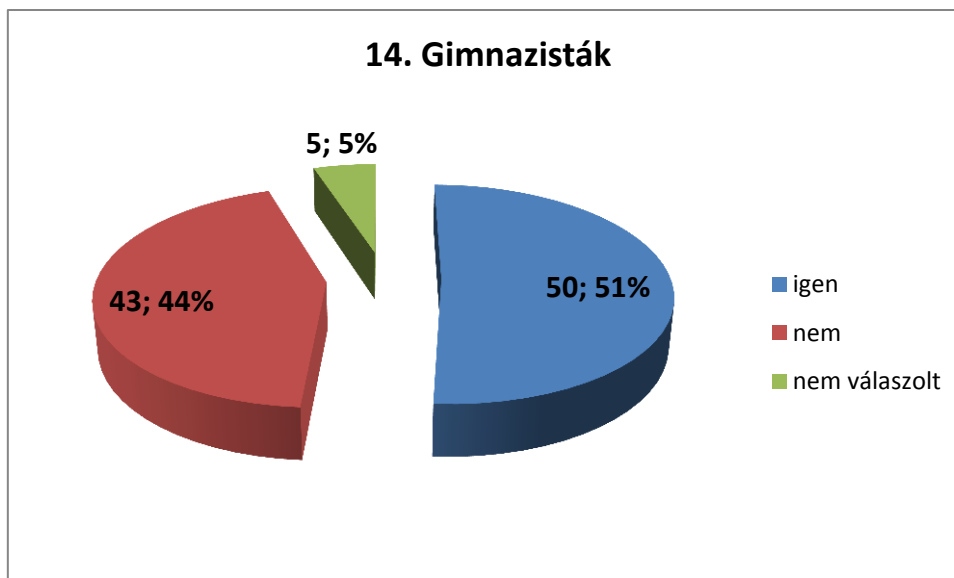
A *siralom* mai jelentése is megnehezíti a szövegrészlet értelmezését. Ugyanis az Ómagyar Mária-siralom idejében a kifejezést még más jelentésben használták. A TESz. a *sír* címszó alatt tárgyalja a *siralm* adatot. A *sír* eredetileg nem elsősorban a *könnyezik* jelentésében élt, sokkal inkább hangjelenséget jelentett, méghozzá éles, süvöltő hangjelenséget. A *sí* miatt hangutánzó eredetű, az *r* csupán kifejező hangelem. Maga a *siralom* cselekvésfolyamatra utal.

BENKŐ szerint a *siralom tudatlan* ragtalan tárgyas összetétel (BENKŐ 1980: 224). „A magyar nyelv történeti nyelvtana” című műben ZELLIGER ERZSÉBET ír a *siralm tudatlan*-ról (1991: 529). Kérdéses ugyanis, hogy szószerkezettel vagy szókapcsolattal állunk szemben. ZELLIGER tárgyas szoros szókapcsolatnak nevezi, ezáltal nem dönti el véglegesen a kérdést, hiszen mindkét oldal mellett vannak érvek.

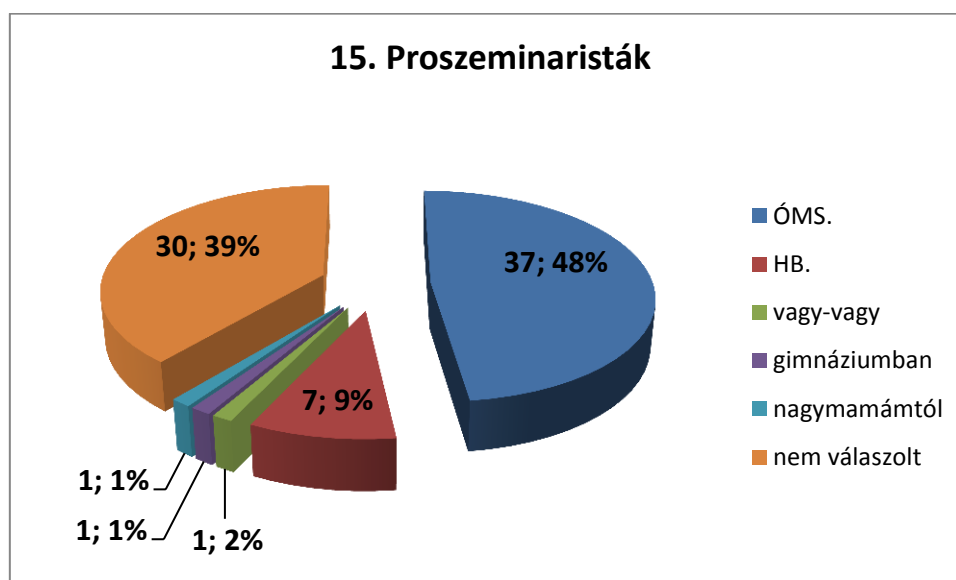
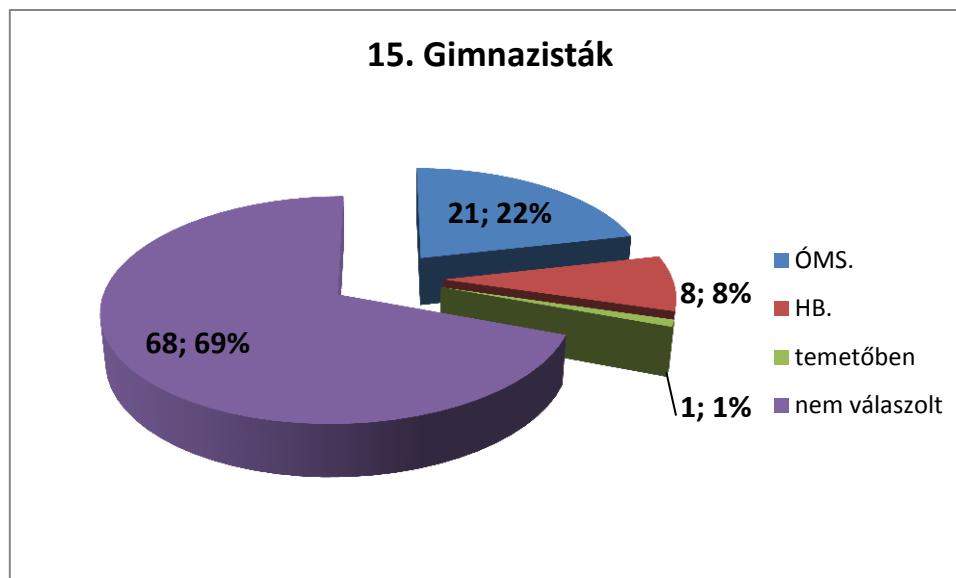
Éppen ZELLIGER kifejezése mutat rá, hogy itt egy folyamat zajlik, az ilyen típusú szó szerkezetek szóösszetétellé forrhatnak össze. A folyamatok sajátossága pedig, hogy szükségszerűen vannak átmeneti fázisban lévő elemek, melyeket nem tudunk (és talán nem is kell) beilleszteni egyik kategóriába sem.

A tudomány tehát igyekszik felhívni figyelmünket az elbeszélő múlt idő problémájára, a *siralm* és a *tudatlan* kapcsolatát vizsgálva azonban megoszlanak a vélemények.

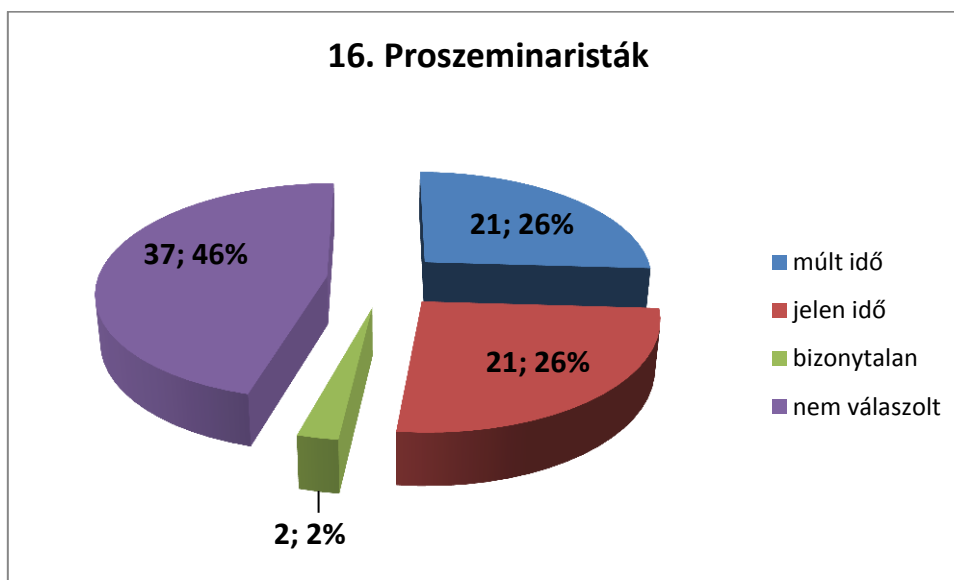
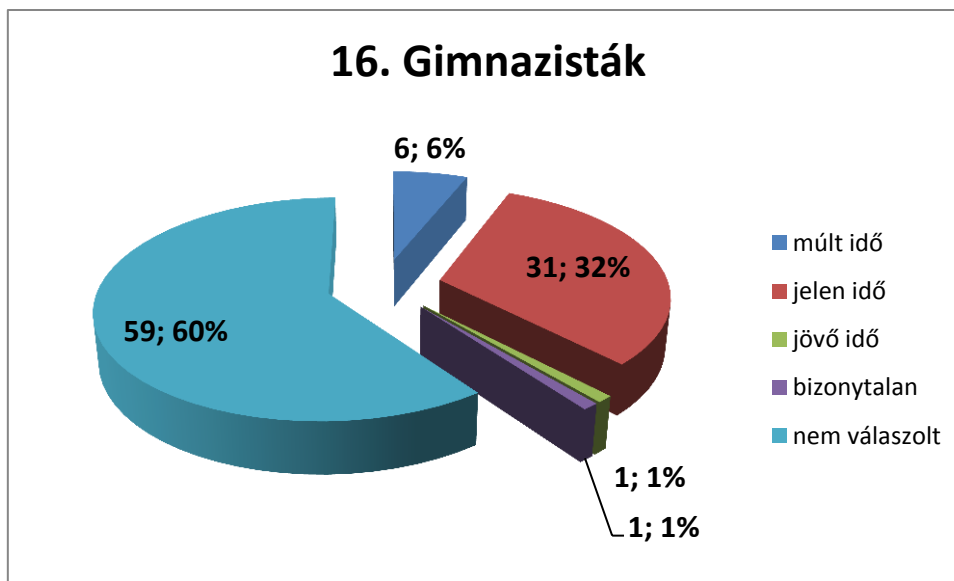
A *valék siralm tudatlan* kifejezést jóval több prosezeminarista ismeri (73%), mint ahány gimnazista (51%). A prosezeminaristák közül ketten (2%) és a gimnazisták közül öten (5%) nem feleltek a kérdésre.

A gimnazistáknak, akik hallották már a *valék siralm tudatlan* kifejezést, kevesebb, mint a fele tudta felidézni, hogy a részlet az Ómagyar Mária-siralomból származik (22%; 21 fő). A proszeminaristák ennél a feladatnál is jobb eredményeket produkáltak, 48%-uk (37 fő) emlékezett az idézetet tartalmazó szövegemlék címére. Mindkét csoportban volt néhány adatközlő, akik úgy vélték, a Halotti beszéd egy részletét olvassák. A gimnazisták 69%-a és a proszeminaristák 39%-a nem válaszolta meg a kérdést.

A *valék siralm tudatlan* értelmezésével kapcsolatos kérdés esetében két dolgot vizsgáltam: felismerik-e az adatközlők az elbeszélő múlt időt, illetve hogy milyen viszonyt feltételeznek a kifejezés egyes szavai között. A kifejezés értelmezését megnehezíti a *siralomtudatlan* szó hiánya, melynek segítségével meghatározható lenne a nyelvelmélet lényege. A diagramokon, melyeken ábrázoltam, hogy az adatközlők milyen igeidőt használtak a válaszukban, jól látszik, milyen kevesen feleltek múlt időben. A 77 proszeminarista közül 21 válaszadó ismerte fel múlt időt, míg a gimnazisták közül mindössze 6-an. A diagramokon feltüntettem azokat a válaszokat is, melyekből nem derül ki, hogy milyen igeidőben vannak, ezeket a *bizonytalan* címkével láttam el.

A *siralomtudatlan* kifejezés hiánya a válaszok rendkívüli sokszínűségét eredményezte. Ezt a következő példákkal szemléltetem: „siralomtól tudatlan voltam”, „nem tudják, miért sírnak, siránkoznak”, „siralmasan, elkeserítően tudatlanok”, „nem tudtam egy siralmas dologról”, „teljesen tudatlan”, „bizonytalan a dolgában”, „nem tudhatjuk, hogy a halál mikor ér utol minket”, „az én siralmam oktalan”, „a tudatlan sírt”, „siralmasan tudatlan vagyok”, „siralmamra tudatlan vagyok”, „siralom-tudatlan voltam”, „a siralma, bánata észrevétlen marad”.

A fenti példák igazolják, hogy az adatközlők bizonytalanok azzal kapcsolatban, hogy a részletben található kifejezések milyen viszonyban állnak egymással, ezért a meghatározások igen szerteágazóak. Ebben a tekintetben a gimnazista és a proszeminarista adatközlők hasonlóan sokféle választ adtak, ezért nem tartom indokoltnak a feleletek külön kezelését.

3.6. Figura etymologica

„yfa ki nopun emdul oz gimilftwl. halalnec halalaal holz”

„Vylag uilaga

viragnak uiraga”

Az Árpád-kori szövegemlékekben is találkozhatunk már figura etymologicával, a Halotti beszédben és az Ómagyar Mária-siralomban összesen három ilyen szóalakzatot olvashatunk (melyeket a mai nyelvhasználat szerint közölök): a Halotti beszédben a *halálnak halálával halsz*, az Ómagyar Mária-siralomban pedig a *világ világa* és a *virágnak virága* jelenik meg.

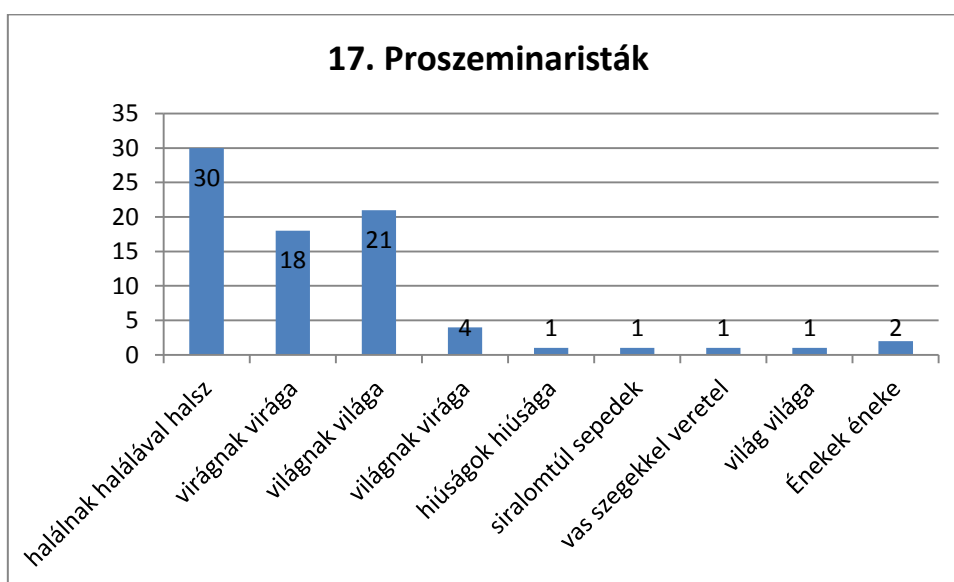
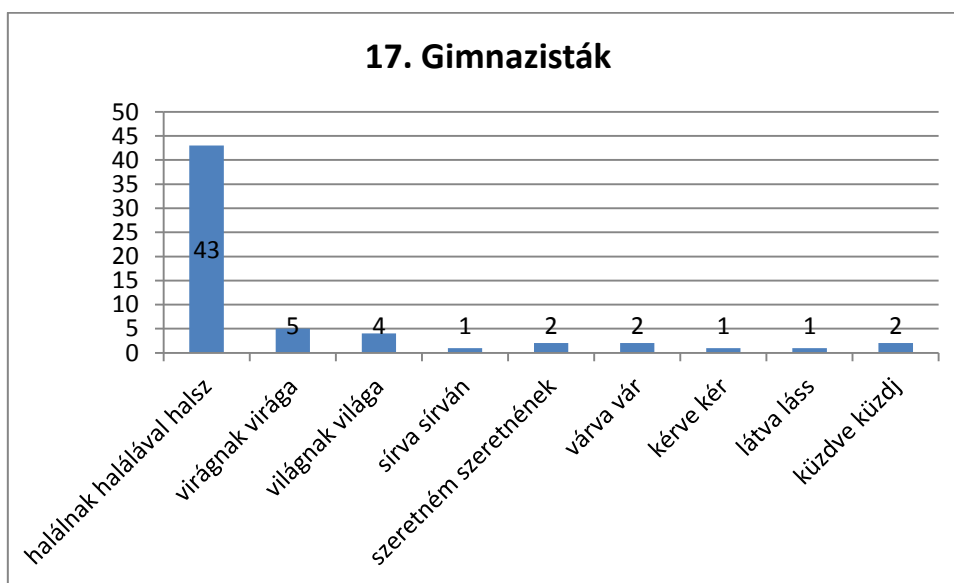
A *halálnak halálával halsz* szótőismétlés a Teremtés könyvéből (2, 17) származik. A Halotti beszéd a bűnbeesés paradicsomi történetét tartalmazza. A magyar szöveg sajátossága, hogy a tőismétlés három, és nem két tagból áll. A *halálnak halálával halsz* két szótőismétlési típus keveredéséből jött létre: „az egyes számú birtokost tartalmazó birtokos jelzős és a -val/-vel ragos mód- és fokhatározós szintagma összeszerkesztésével” (A. MOLNÁR 2005: 36).

A *világ világa* verssort MÉSZÖLY ’a világnak világa’-ként értelmezi (illetve feltételezi, hogy eredetileg is ez az alak szerepelt a szövegben), majd kifejti: szerinte itt a latin *lux mundi* kifejezés magyar megfelelőjével van dolgunk (MÉSZÖLY 1956: 203). BENKŐ egyetért MÉSZÖLY értelmezésével, majd kitér arra is, hogy ennek értelmében a *világ világa* nem egy szokványos figura etymologica, ebben az esetben ugyanis a két szó alakja azonos, de jelentése nem (BENKŐ 1980: 331). Nem biztos, hogy az ómagyar kor elején a szó két jelentése annyira elkülönült volna az általános nyelvérzék számára, hogy a magyar költő tisztában lett volna vele. BENKŐ nem ért egyet MÉSZÖLY álláspontjával abban, hogy a *világ világa* alak helyén a *világnak világa* alak állt volna, és hogy mindez a többszörös másolással változott.

A *virágnak virága* esetében is felfedezhető mélyebb értelem, bár BENKŐ valószínűbb figura etymologicának nevezi az előbbinél (1980: 332). Az ÓmOlv. (1929: 129) hívja fel a figyelmet a Planctus egy másik változatára, mely a *flos florum* kifejezést tartalmazza, és amit az Ómagyar Mária-siralom alkotója is figyelembe vett, így a szóalakzat jelentése valószínűleg a ’virágoknak is a virága’ lehet (BENKŐ 1980: 332).

A figura etymologicák felsorolását tartalmazó feladat eredményeiből kiderült, hogy a leggyakrabban idézett szótőismétlés a Halotti beszédből származó *halálnak halálával halsz*. A gimnazisták esetében ez az arány kimagasló, a kérdéses részletet ugyanis 43 diák említette válaszában. A prosezeminaristák a *halálnak halálával halsz* szótőismétlés (30 fő) mellett az Ómagyar Mária-siralom figura etymologicái is több válaszban megjelennek. A *virágnak*

virága 18 egyetemista válaszában szerepel, a *világnak világa* pedig 21 adatközlőnél jelenik meg. Utóbbit pontatlanul idézték, annak Ómagyar Mária-siralomban szereplő alakja *világ világa*. A prosezeminarista válaszadók közül 4-en összemosták az Ómagyar Mária-siralom szótőismétléseit, ők *világnak virága* alakra emlékeztek. A gimnazisták válaszaiban jóval kevesebb alkalommal jelentek meg első költeményünk részletei. A *virágnak virága* 5, míg a *világnak világa* (szintén pontatlan formában) 4 diák válaszában szerepelt. Mindkét adatközlői csoportban előfordultak egyéb szótőismétlések, vagy annak vélt részletek, amelyek nem az Árpád-kori szövegegyezményekből származnak, ezek a diagramokon láthatóak.

3.7. A Halotti beszéd és az Ómagyar Mária-siralom részleteinek felismerése

„Kegyüggyetük fionnok,
ne légy kegyülm mogomnok!”

„És azon gyümölcsnek oly keserű vala a vize-, hogy a torkát megszakasztja vala. Nem csupán magának, de az ő egész fajának halált evék.”

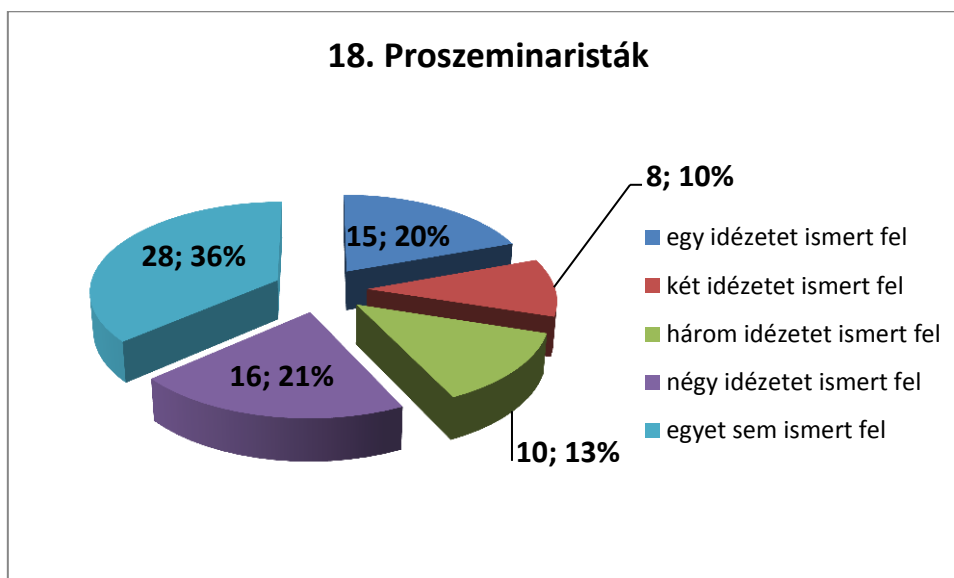
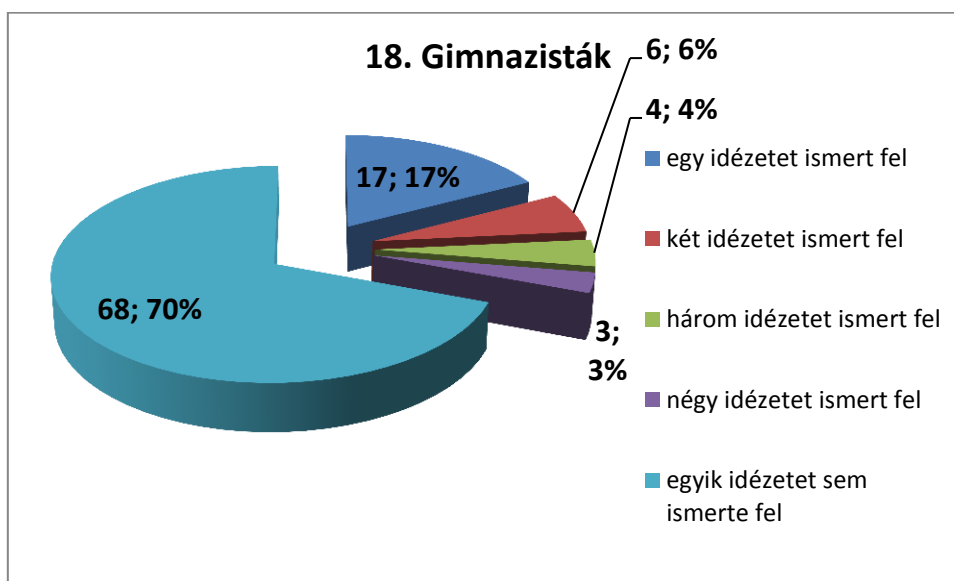
„Bizony egy ember sem kerülheti el e vermet. Bizony mind ahhoz járók vagyunk.”

„Szemem künyüel árad,
junhum buol fárad.”

A kérdőívben szereplő utolsó kérdés kapcsán négy nyelvemlékrészlet címét kellett meghatározniuk az adatközlőknek; ehhez két Halotti beszédből és két Ómagyar Mária-siralomból való részletet választottam. Az egyes idézetekkel kapcsolatban nem tartom fontosnak részletes szakirodalmi ismertetés közlését, ahogyan azt a korábbi kérdésekkel kapcsolatban tettem, mert jelen esetben nem jelentésre vagy értelmezésre kérdeztem rá, hanem mindössze azt vizsgáltam, hogy a diákok felismerik-e a részleteket, és tudják-e, hogy mely szövegemlékből származnak. A diagramokat annak alapján készítettem el, hogy az egyes adatközlői csoportok tagjai hány idézetet ismertek fel. Habár a kérdést előzetesen könnyűnek véltem, hiszen a feladat megoldható, ha az adatközlők tisztában vannak a szövegemlékek műfaji jellemzőivel, a gimnazistákkal végzett kutatás során úgy tűnt, komoly nehézséget okoz a megoldása. A középiskolás adatközlők 70%-a egyik idézetet sem ismerte fel. A prosezeminaristák esetében kedvezőbben alakultak az eredmények, de 36%-uk nem tudta megválaszolni egyik részfeladatot sem. A gimnazisták 17%-a (17 fő) és az egyetemisták 20%-a (15 fő) egy-egy részlet címét tudta feleleveníteni. A középiskolások egynél több részletet csak elenyésző számban tudtak felidézni: két idézetet 6-an, három idézetet 4-en ismertek fel. A feladat hibátlan megoldása 3 diáknak sikerült. A prosezeminaristák közül 8-an két-két idézet címét írták helyesen, 10-en pedig három részletét. Az egyetemisták 21%-a mind a négy részletet felismerte.

A hipotéziseim nem igazolódtak az utolsó feladat kapcsán, ugyanis jóval kevesebb diák és hallgató ismerte fel az egyes nyelvemlékrészleteket, és azonosította azok forrását, mint amire a kutatást megelőzően számítottam. A nyelvemlékek műfaji sajátosságaira is

érdeemes volna kitérni a középiskolai tanórákon, hiszen az Árpád-kori szövegemlékek a műfajuk kategóriáján belül az első magyar nyelvű alkotások.

4. Összegzés, továbbvezető gondolatok

A proszeminaristák korai nyelvemlékeinkről való tudása a gimnazisták eredményeivel összevetve kimagasló, ha azonban önmagában tekintünk rá, hiányosságok itt is felfedezhetők. A gimnazisták tudása jóval felületesebb, a nyelvemlékek témakörének általánosabb területein (*nyelvemlék* fogalma, néhány nyelvemlék címének felsorolása) nagyobb biztonsággal mozognak, mint a nyelvtörténetileg megalapozott értelmezések felidézésekor. A proszeminaristák ismeretei az *isa* és a *házoá* jellemzőivel kapcsolatban is figyelemre méltóak. Szembeötlő, hogy az egyes nyelvemlékrészleteket érintő kérdések kapcsán a két adatközlői

csoport eredményei arányosan változnak. A proszeminaristák számára is nehéz feladatnak bizonyult az elbeszélő múlt azonosítása, pedig ahogyan azt korábban is említettem, az igeidők felismerése és értelmezése számos, a szövegelemlekeknel későbbi irodalmi alkotás kapcsán is szükséges. A legismertebb szótőismétlésnek a korábbiakhoz hasonlóan a *halálnak halálával halsz* bizonyult jelen vizsgálatban is. A Halotti beszéd és az Ómagyar Mária-siralom 2-2 részletének felismerése komoly nehézségeket okozott, a nyelvelmek műfaji sajátosságaira mindenképp nagyobb hangsúlyt kell fektetni az oktatásuk során.

Egyik adatközlői csoport kapcsán sem mérhető két igen fontos tényező: a tanerő és a tankönyv. A későbbiek során tanárokkal készült interjúk segítségével vizsgálom a kutatásnak ezt az elengedhetetlen résztvevőjét.

A két adatközlői csoport arra is rávilágít, hogy a nem magyar nyelv és irodalom szakra készülő diákok tudása a fentebb említett általános ismereteknél tovább nem bővül. Ezért volna érdemes a középiskolákban a szűkös tanórai keretekbe beépíteni egy, a nyelvelmekről mélyebb ismereteket adó módszert.

A jövőben szeretném feltérképezni, hogy hogyan lehetne a középiskolában a nyelvelmek oktatását érdekesebbé, mélyrehatóbbá tenni. Így a nyelvtörténetnek ez különösen fontos szelete sokkal inkább az alapműveltség részét képezné, mint ahogyan azt a jelenlegi kutatásaim mutatják. Ehhez további adatközlői csoportokkal is szeretnék felmérést végezni.

Felhasznált irodalom

BENKŐ LORÁND 1980. Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BÁRCZI GÉZA 1982. A Halotti beszéd nyelvtörténeti elemzése. Akadémiai Kiadó, Budapest.

ÉKsz.² = Magyar értelmező kéziszótár. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.

FRINDTE, WOLFGANG 1999. Dialoge in Netzstrukturen: Medienphilosophisches. In: WOLFGANG FRINDTE – THOMAS KÖHLER Hrsg., Kommunikation im Internet. Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Wien, 1999. 23–50.

KECSKÉS JUDIT – SCHVIRJÁN RENÁTA – TÓTH MARIANN 2007. Az elbeszélő múltú igealakok felismerésének problémái. In: ZELLIGER ERZSÉBET szerk., Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2007. 277–86.

KISS JENŐ 2011. A nyelvre vonatkozó tudományos ismeretterjesztés hatása avagy az oktatás dilemmái. In: Csiszár Gábor – Darvas Anikó szerk., Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2011. 202–206.

KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszóragozás. In: BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 284–318.

MÉSZÖLY GEDEON 1956. Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Tankönyvkiadó, Budapest.

MOHAY ZSUZSANNA 2012. Régi magyar múlt időkkal kapcsolatos ismeretek, tapasztalatok és attitűdök középiskolás diákok körében. In: PARAPATICS ANDREA főszerk., Félúton 7. Az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolájának konferenciája. 2011. október 6–7. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest. Elektronikus dokumentum: <http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk11/> (2013. 14. 11.). A hivatkozott tanulmány: http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk11/Mohay%20Zsuzsanna_KESZ.pdf [Saját oldalszámozás: 1–14.] (2013. 04. 11.)

A. MOLNÁR FERENC 2005. A legkorábbi magyar szövegeimlékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár Kiadványok 8.) Debreceni Egyetem BTK Klasszika-filológiai Tanszék, Debrecen.

ÓmOlv. = Ó-magyar olvasókönyv. Szerk. JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ. Danubia, Pécs, 1929.

PallasLex. = A Pallas nagy lexikona 1–18. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1893–1900.

TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

H. TÓTH TIBOR 2004. Újabb adatok a Halotti beszéd *isa* szavához. In: LADÁNYI MÁRIA – DÉR CSILLA – HATTYÁR HELGA szerk., „...még onnét is eljutni túlra...” Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2004. 129–32.

VESZELSZKI ÁGNES 2012. A digilektus korának kulturális jellemzői. In: BALÁZS GÉZA – VESZELSZKI ÁGNES szerk., Nyelv és kultúra: kulturális nyelvészet. Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ Kht. – Magyar Szemiotikai Társaság – PRAE.HU Kft. – Palimpszeszt Kulturális Alapítvány, Budapest, 2012. 234–9.

ZELLIGER ERZSÉBET 1991. A szóösszetétel. In: BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 523–52.

Kérdőív

1. Hallotta-e már ezt a kifejezést: *nyelvemlék*? igen-nem
2. Ön szerint mit jelent a *nyelvemlék* kifejezés?
3. Kérem, idézze fel néhány nyelvemlékünk címét!
4. Fel tudna-e idézni egy részletet valamely nyelvemlékünkéből?
5. Milyen tanórákon foglalkoztak az Árpád-kori szövegemlékekkel?
6. Hányszor kerültek elő ezek a szövegek gimnáziumi tanulmányai folyamán?
7. Meg kellett tanulni memoriterként valamelyik szövegemléket a gimnáziumi évek során? Ha igen, kérem, írja le a címét!
8. Találkozott-e már valahol az *isa* szóval? igen-nem

(Kérem, hogy a további kérdéseket abban az esetben is szíveskedjen megválaszolni, ha erre a kérdésre nemleges választ adott!)

9. Ha igen, honnan ismerős?
10. Mit jelenthet ez a kifejezés: „Isa por és hamu vagyunk”?
11. Találkozott-e már a *házoá* szóval? igen – nem

(Kérem, hogy a további kérdéseket abban az esetben is szíveskedjen megválaszolni, ha erre a kérdésre nemleges választ adott!)

12. Ha igen, fel tudná idézni, hogy hol és mikor?
13. Mit gondol, mit jelenthet a *házoá* szó („adotta vala neki paradicsomot házoá”)?
14. Hallotta már azt a kifejezést, hogy „valék siralm tudatlan”? igen – nem

(Kérem, hogy a további kérdéseket abban az esetben is szíveskedjen megválaszolni, ha erre a kérdésre nemleges választ adott!)

15. Ha igen, hol?
16. Ön szerint mit jelent?

17. A figura etymologica elnevezésű szóalakzatokat (így is ismerheti: tőismétlés) úgy alkotjuk, hogy egy szó tövét kétszer vagy többször különböző toldalékkal látjuk el. (Madách Imrének Az ember tragédiája című művében is találunk rá példát: „küzdj, és bízva bízzál!”.) Ilyen alakzatok már a korai nyelvemlékekben is feltűntek. Tudna ezekből idézni?

18. Kérem, ha felismeri az alábbi részleteket, írja le, hogy melyik szövegemlékből származnak! (A részleteket Pais Dezső olvasatában közlöm.)

„Kegyüggyetük fiomnok,
ne légy kegyülm mogomnok!”

„És azon gyümölcsnek oly keserű vala a vize-, hogy a torkát megszakasztja vala. Nem csupán magának, de az ő egész fájának halált évék.”

„Bizony egy ember sem kerülheti el e vermet. Bizony mind ahhoz járók vagyunk.”

„Szemem künyüel árad,

junhum buol fárad.”